

İSTANBUL'UN BİZANS DÖNEMİ MİMARİSİ

HALUK ÇETİNKAYA*

Kentte mimari eserleri görülen Geç Antik ve Bizans uygarlıkları belli dönemlere ayrılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun güç kaybetmeye başladığı özellikle IV. yüzyıldan itibaren bunun yansıması mimaride görülmüştür. Siyasi ve askerî güç kaybı beraberinde mali zaafı da getirirken Hristiyanlığın etkisiyle de yaşantı ve buna bağlı olarak ihtiyaç duyulan mekânlar da değişmiştir. Bu sebeple içinde Geç Antik Çağı da barındıran Bizans sanatı ve mimarisinin dönemleri şöyle sıralanabilir: (1) *Erken dönem (330-726)*: İstanbul'un başkent oluşundan itibaren ve geleneksel Roma imparatorluk mimarisi izlerinin anıtsal boyuttaki Ayasofya gibi yapılarda hâlâ görüldüğü dönem. (2) *Tasvir kırıcılık-ikonaklazma dönemi (726-843)*: Hristiyanlığın resmî din olmasının ardından toplumsal hayat ve buna bağlı olarak şekillenen mimaride geometrik şekiller dışında insan, melek ve kutsal kişi tasvirlerine yer verilmeyip bunların yok edildiği dönem. (3) *Orta dönem (843-1204)*: Tasvir kırıcılık hareketinin sona ermesine karşın kilise kurumunun çok baskın olması sebebiyle dinî mimarinin kilise eliyle şekillendiği askerî ve mali açıdan canlanma dönemi. (4) *IV. Haçlı Seferi dönemi-I. Latin Krallığı dönemi (1204-1261)*: Hristiyanlık için kutsal addedilen toprakları kurtarmak amacıyla hizmet etmek yerine İstanbul'u ele geçirerek kentte bir krallık kuran çoğu Venedik kökenli Katoliklerin hüküm sürdükleri dönem. (5) *Son dönem (1261-1453)*: IV. Haçlı Seferi'ndeki istila sırasında İznik'e kaçan ve idari merkezi buraya kaydıran Bizans yönetiminin İstanbul'u tekrar ele geçirmesiyle beraber başlayan ve döneme damgasını vurmuş Palaiologos Hanedanı adıyla da anılan süreç.

Başlangıcında Roma İmparatorluğu'nun devamı niteliğinde olan Bizans mimarisi zaman içinde özellikle dinî alandaki değişimler sebebiyle büyük farklılıklar

göstermiştir. Bu farklılıklar malzeme ve işçilikten daha çok oran ve boyutlardadır. Geleneksel Roma imparatorluk mimarisinin anıtsal boyutlu ve propaganda amaçlı yapıları, yeni din Hristiyanlığın yayılmaya başlamasıyla birlikte küçülmeye başlamıştır. Roma'da toplumsal yaşamın vazgeçilmez unsurları olan tiyatro, stadyum ve hamamlar yeni düzende kendilerine yer bulamamışlardır. Tiyatrolar IV. yüzyılın sonunda olimpiyat oyunları ile birlikte yasaklanınca halkın bir araya gelerek eğlendikleri yerler kısıtlanmıştır. Hristiyanlığın resmî din olarak yine aynı yüzyılın sonunda kabul edilmesinin ardından ise hamamlar din adamları tarafından şer yuvaları olarak değerlendirildiklerinden eski alışkanlıklardan vazgeçilerek çok daha küçük ölçekte yapılmaya ve önceden sahip oldukları bazı özellikleri içlerinde barındırmamaya başlamışlardır. Halkın eğlence amacıyla toplandığı yeni mekân hipodrom olmuştur.

Yeni mimaride değişen diğer bir etmen de malzeme boyutu olmuştur. Malzeme içinde tuğla en sıklıkla kullanılan malzemelerden biri olmaya devam etmiştir. Ancak Roma'da sıklıkla görülen büyük boyutlu bipedales tuğlası Bizans'ta neredeyse yarı yarıya küçük oranda kullanılmıştır.

Mimari alanında en az bilgi sahip olunan etmen ise mimarlardır. Bin yıldan fazla hüküm sürmüş bir imparatorlukta adı bilinen yaklaşık yirmi kadar mimar vardır. Bunlar içinde haklarında en çok bilgi alınanlar özellikle Ayasofya ile ilgili çalışmalarda bulunmuş kişilerdir. Bunlar içinde Trallesli Anthemios ve Miletoslu Isidoros'un özel bir yeri vardır. Onlar Ayasofya'yı tasarlayıp inşa etmişlerdir. Ayasofya'nın geçirdiği onarımlara katkılarında dolayı adları bilinen mimarlar içinde en erken tarihli olanı ilk Ayasofya'yı inşa eden mimarlardan Isidoros'un yeğeni genç Isidoros'tur. Başka onarım yapanlar Trdat, Roukhas ve Ioannis Peralta'dır. İstanbul'da çalışmış mimarlardan adları bilinenler ise Anadolu yakasındaki

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

1- Ayasofya ve Aya İrini

Bryas Sarayı'nı inşa eden Patrikes ve Pantokrator Manastırını (Zeyrek Camii) inşa eden Nikeforos'tur.

Kentte Bizans dönemi öncesine ait mimari eserlerin büyük bölümü doğal felaketler ve insan eliyle meydana gelmiş tahribatlar sebebiyle yok olmuştur. Bunlara ait parçalar kısmen devşirme malzeme olarak kullanıldıklarından sonraki yüzyıllarda inşa edilmiş binalar içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kentin Bizans dönemi mimarisi en iyi biçimde dinî mimari alanında görülmektedir. Bunun en önemli sebebi dinî yapıların sürekli kullanımda olmalarıdır. Aynı durum kenti yaklaşık 1.000 yıl boyunca savunan surlar ve kent yaşantısının vazgeçilmez unsurları olan suyla ilgili yapılar, meydanlar, limanlar ve dikilitaşlar gibi anıtlar için söz konusu değildir.

İstanbul çevresindeki en erken yerleşim MÖ 600.000'de başlayıp Bizans döneminde de bir süre kullanıldıktan sonra terk edilen Yarımburgaz Mağarası'dır. İzleyen dönemde Anadolu yakasında bazı yerleşimlerin bilinmesine karşın yakın zamanda yapılan Yenikapı kazılarıyla MÖ 6.000'lerde ahşap dikmeli, çamur sıvalı evlerden oluşan küçük bir yerleşimin varlığı da tespit edilerek tarihî yarımada'nın tarihi açısından önemli

bulgular ortaya çıkarılmıştır. Tarihî yarımada içinde geleneksel söylenceye göre kurulan ilk kent MÖ 660 civarında bugünkü Topkapı Sarayı bölgesinde Byzantion olmuştur. Byzantion kentinin varlığına işaret eden buluntular içinde en erken tarihli olan arkeolojik kalıntılar Sarayburnu bölgesinde, moloz toprağı içerisinde bulunmuş olan proto-Korinth (MÖ VII. yüzyıl) çanak çömlek kırıklarıdır. MÖ 146'dan itibaren Roma'ya bağlanan kent, MÖ 74 tarihinde Bithynia eyaletine dâhil edilmiştir.

Roma idaresindeki kentte imar faaliyetleri sonucunda çok sayıda tapınak, meydan ve su tesisi oluşturulmuştur. Roma imparatorluk tahtı için mücadele eden komutanlardan Septimius Severus tarafından 193 yılından itibaren iki yıl muhasara edilen kent, açlıktan 195 yılında teslim olmuştur. Şehir III. yüzyıl ortalarından itibaren Got akınlarına maruz kalmış, kısmen tahrip edilmiş ve 269/270'te II. Claudius, Gotları yenmiş ve Gotlar bir tehdit olmaktan çıkmışlardır.

Uzun taht mücadelesinin ardından tek hükümdar olan I. Konstantinos şehri 4 Kasım 326'da yeni başkent olarak seçmiş ve şehrin yeni başkent olarak resmî açılışı 11 Mayıs 330'da olmuştur.

2- Kara ve deniz surları (Edirnekapi ve Ayvansaray çevresi), XVI. yy. (Lorichs'den detay)

ASKERİ MİMARİ

Surlar

Şehir savunmasının en önemli kısmını surlar oluşturmaktadır. Öte yandan İstanbul'un savunmasını kentten yaklaşık 70 km uzaktan başlatan bir savunma duvarı da mevcuttur. Türklerin daha sonra Germe adını verdikleri bu duvar, batıdan gelen tehditleri engellemek için İmparator I. Anastasios tarafından VI. yüzyıl başlarında yaptırıldığı için onun adıyla anılır. Uzun Duvar adıyla da bilinen bu savunma sistemi Silivri'nin (Selymbria) 5 km kadar batısından başlayıp 50 km kadar batısında Karadeniz'e kadar ulaşmaktaydı. VII. yüzyıldan itibaren bakım maliyetinin yüksekliği sebebiyle kaderine terk edilen bu duvar parçalar hâlinde kısmen de olsa varlığını sürdürmektedir.

Kara surları

Byzantion kentinin, kuruluşunun hemen ardından MÖ VII. yüzyıldan itibaren surlara sahip olduğu düşünülmektedir. MÖ 400 yılında paralı asker olarak gittikleri bugünkü İran'dan dönen Atinalılar arasında yer alan komutanlardan Ksenofon'un bildirdiğine göre, kent halkı ile yaşanan bir anlaşmazlık sonucu kentin surları

aşılarak içeri girilmiştir. 195 yılında şehri ele geçiren Septimius Severus kendisine karşı koyduğu için şehir halkını cezalandırmış ve surları yıktırmış ancak kenti daha sonraki dönemlerde savunmasız bırakmamak için daha sonra surları onartmıştır. 258-269 yılları arasında Got akınları sırasında zarar gören surlar, hem bu tarihlerde hem de ardından tamir edilmiş, bu sayede şehir ve halkı zarar görmeden kalabilmişlerdir.

Şehrin yeni başkent olmasının ardından efsanevi kurucu Byzas zamanından var olduğu düşünülen surlar 328 yılında İmparator I. Konstantinos tarafından genişletilmiştir. I. Konstantinos devri surlarının sınırları kesin olarak bilinmemekle beraber, Samatya'da bugün Cerrahpaşa Hastanesi'nin olduğu bir yerde 1509'a kadar varlığını sürdürmüş olan İsa Kapısı ya da Ese Kapısı adıyla anılan noktada sonlandığı düşünülmektedir. Hiç iz bırakmadan yok oldukları düşünülen I. Konstantinos surlarına ait bir bölüm yakın tarihlerde Yenikapı'da yapılmış olan kazılar sırasında bulunmuştur.

Bugün görülebilen şekliyle aralarında hendek bulunan iki sıra surdan oluşan bu savunma sistemi yaklaşık bin yıllık süre içinde sadece iki kere aşılabılmıştır. Kara surları yaklaşık 7 km uzunluğunda olup üzerinde 96 kule, 10 ana kapı ile 40 kadar daha küçük ve askerî kapı olarak adlandırılan girişi bulunmaktaydı. Kuleler birbirlerine yaklaşık olarak her 50-75 m aralıkta olup

3- İstanbul surlarının üç aşaması (Belgrat Kapısı çevresi)

ortalama yükseklikleri 11 m ve çokgen olanların ortalama iç çapları da 5 m kadardır.

Yapıldığı dönem itibarıyla almaşık duvar tekniğiyle, genellikle dört sıra tuğla ve dört sıra taştan inşa edilmiş olan surlardaki bu duvar tekniği başlangıcından Bizans'ın son dönemine kadar kullanımda kalmıştır. İznik (Nikaia) gibi görece olarak daha iç bölgede bulunan kentlerde zaman zaman sadece tuğladan inşa edilmiş surlara rastlansa da bu durum, tuğla üretiminin zaman alması ve sur onarımı için ihtiyaç duyulacak miktarda tuğlanın saklanmasıyla ilgili sebepleriyle İstanbul için söz konusu değildir. Surlar birkaç kısımdan oluşmuştur. Bunlar sırasıyla beden, burç ve kapıdır. Burçlarda ağırlıklı olarak dörtgen, altıgen ve sekizgen biçimler vardır. Bunlar arasında üst katlarında kubbe tonoz bulunanların, kuşatma hâlinde saldıranlara karşı ağır mancınıkları taşıyabilecek biçimde planlandıkları anlaşılmaktadır.

Kapılar arasında en önemli olanı Porta Aurea (Altınkapı) olarak anılan ve fetih sonrasında Yedikule adıyla anılacak olan noktada bulunmaktadır. Dev boyutlu ve bir Roma takı görünümündeki kapının üç bölümlü

olan giriş kısmı artan tehditler sebebiyle zamanla doldurulmuştur. Bu kapının hemen önündeki dış surda yer alan kapının sağ ve solunda toplam 12 mermer çerçeve içinde aralarında Prometheus ve Herakles'in on iki işinden bazılarının bulunduğu mitolojik sahneler içeren mermer kabartmalar bulunmaktaydı. Bu kabartmalar zaman içinde yok olmuştur. Bugün için sadece kabartmaların içinde yer aldığı mermer çerçeveler mevcuttur.

İki sıra hâlinde yapılmış olan kara surlarının güney ucu Yedikule-Mermerkule, kuzey ucu ise Haliç-Ayvansaray'da idi. İki sıra sur arasındaki açık hendeğin içinin, en büyük sorunu su olan bir kentte, sürekli olarak su ile dolu tutulması mümkün olamayacağından olasılıkla ihtiyaç hâlinde doldurulmuş olmalıdır. Surun kuzey kısmında yer alan Blakhernai bölgesi suru 627 yılında İmparator Herakleios'un emri ile inşa edilmiş, 813'te ise İmparator V. Leon zamanında bunu dıştan çevreleyen ikinci sur yapılmıştır.

Kara surlarının bugün de görülebilen büyük kısmı II. Theodosios tarafından 412-414 tarihleri arasında yapılmıştır. Her ne kadar Mevlanakapı yakınında

4- İstanbul surları (Vatan Caddesi'nden Topkapı'ya)

bulunmuş bir yazıtta surun iki ayda yapıldığı belirtilse de, bu boyutta bir yapının inşaatı için bu sürenin mümkün olamayacağından, olasılıkla bu bir tamir kitabesidir.

Kentin Osmanlılar tarafından kuşatıldığı dönemde II. Mehmed'in çadırının karşısında bulunan Aziz Romanos Kapısı (bugün Topkapı semtine girişi sağlayan surların kesilmiş olduğu tramvay ve araçların gittiği yoldan yaklaşık 50 m güneyde iç surda) aynı zamanda fetih sırasında kente girilen kapı olmuştur. Uzun süre yeri belirlenemeyen bu kapının iç surda bulunduğu 1993-1994 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri denetiminde yapılan temizlik-onarım çalışmaları sırasında tespit edilmiştir.

Haliç surları

Tek sıra hâlinde bugünkü Sarayburnu ile Ayvansaray semtleri arasında bulunan surun uzunluğu yaklaşık olarak 6 km idi. Sur üzerinde 21 kapı bulunmaktaydı. Zamanımıza ancak çok küçük bir kısmı ulaşmış olan sur üzerindeki kapılardan Osmanlı döneminde kullanılan bazıları (Cibali, Ayakapı gibi) varlıklarını bugün de

sürdürürken, yıkılmış olanlardan Bahçekapı gibi bazılarının isimleri mahalle adı olarak varlığını devam ettirmektedir.

Marmara surları

Surların Marmara bölümü yaklaşık 8,5 km uzunluğunda ve üzerinde kara surlarından çok daha fazla sayıda, 188 kule ve 13 kapı bulunuyordu. Her ne kadar şehrin en erken dönemlerinden itibaren deniz tarafında surların bulunduğu bazı araştırmacılarca iddia edilmişse de, olasılıkla tehlikenin kara tarafından beklenmesi, kuvvetli akıntılar ve rüzgârların kıyılara çıkarma yapmayı güçleştirmesi sebebiyle deniz tarafına uzunca süre sur yapılmamıştır. Deniz kıyısında sur bulunmadığına dair eldeki en erken bilgi MÖ 400 yılına aittir. Atinalı askerler kentin savunucularından bir komutanın girişini sur tarafını tutmak suretiyle önlediklerinden Spartalı komutan Anaksibios bulduğu bir kayıkla sur bulunmayan deniz kıyısından şehre tekrar girebilmiştir.

Deniz surlarının I. Konstantinos tarafından

5- İstanbul surları (Edirnekapı'dan Ayvansaray'a)

yaptırıldığı iddia edilmişse de bu surların inşaatının 439'da olduğu genel kabul edilen görüştür. Surlar inşa edilmelerinden kısa bir süre sonra 447 yılındaki depremde hasar görmüş ve onarılmıştır. Bu onarıma ait tamir kitabesi XIX. yüzyılın ortalarında Yenikapı civarında görülebilirken daha sonra kaybolmuştur. 763 yılının kışı kutup soğuklarını getirmiş, Karadeniz kıyısında metrelerce genişlikte bir alan donmuş, ayrıca kopup gelen buz kütleleri surlara hasar vermişlerdir.

Deniz surlarındaki en kapsamlı tamiratlar surlar üzerinde bulunan kitabelerden de anlaşıldığı gibi İmparator II. Mikhael ve oğlu Theofilos dönemlerinde ağırlıklı olarak 829-842 yılları arasında yapılmıştır. 1332 yılının 12 Şubat'ında çok şiddetli bir fırtına Marmara surlarında çok büyük bir tahribata yol açmış, deniz

surlarını yıkıp iç bölümlere kadar zarar vermiştir. Surlara Osmanlı fethinin hemen öncesinde iki tamirat yapılmıştır. Bunlardan ilki, fetihten sonra bir süre Osmanlı hizmetinde bulunmuş Loukas Notaras tarafından yaptırılan ve Ahırkapı ile Çatladıkapı arasındaki bir kitabeye belgelenen sur onarımıdır. Diğeri ise Sırp despotu George Brankoviç tarafından yaptırılan bir kule onarımını anlatan ve Kumkapı ile Yenikapı arasında bulunan 1448 tarihli bir kitabeden öğrenilmektedir.

1871'de Rumeli demiryolu inşaatı sırasında Çatladıkapı, Kumkapı, Yenikapı ve Davutpaşa'da surların bir kısmı yıkılmıştır. Bu yıkım 1910 civarında ikinci demiryolu hattı inşa edilirken de devam etmiştir. Son olarak 1913-1914'te Samatyakapısı yıkılmıştır.

SİVİL MİMARİ

Hipodrom

Aslen atlı araba yarışları yapılan hipodromlar tiyatrunun yasaklanmasının ardından aynı zamanda vahşi hayvan gösterileri ve kaba tiyatro oyunlarının sahnelendiği mekânlardı. Halkın imparatorlarını gördüğü bir mekân hâline gelen Hipodrom'un siyasi alandaki öneminin en büyük göstergesi, bu yapının Bizans Büyük Sarayı'na doğrudan bağlı bir mekân olmasından anlaşılabilir. Arkeolojik kazısı tam olarak yapılmadığından dolayı boyutları belli olmayan Hipodrom'un yaklaşık uzunluğu 430 m, genişliği ise 75 m olup 30.000 seyirci aldığı düşünülmektedir. 532'deki Nika İsyanı'nın bastırılması sırasında öldürülenlerin Hipodrom'da imparatorluk locası olan *kathisma* (bugün Sultanahmet Camii'nin olduğu bölgede) karşısında *Nekra* adıyla anılan kemerli alt giriş bölgelerine gömüldükleri kaydedilmiştir. XI. yüzyıldan itibaren kullanımı hemen hemen tümenden sona eren Hipodrom'da yapılan bir başka değişiklik de güney yönünde, sfendone bölgesindeki alt yapı kısımlarındaki duvarlarının kapatılarak sarnıca dönüştürülmesi olmuştur.

Saraylar

Kent içinde ve dışında şahıslara ait sarayların yanı sıra imparatorluk sarayları da bulunmaktaydı. Bunlardan çoğunun adı kaynaklardan öğrenilirken, bazılarına ait mimari kalıntılar hâlâ görülebilir durumdadır. Varlıkları kaynaklardan bilinen Bizans imparatorları sayfiye sarayları arasında Hebdomon'daki (Bakırköy) Magnaura ve Secundiane; Rhegion (Küçükçekmece); Bryas (Küçükyalı); Damatris (Samandıra); Damalis (Üsküdar); Hieron (Fenerbahçe) sayılabilir.

6- Hipodrom ve Büyük Saray'ın duvarları (Ön tarafta)

Kent içinde bulunan imparatorluk sarayları içinde en eskisi *Büyük Saray* adıyla anılan yapıdır ve yapı, IV-XI. yüzyıllar arasında kullanımda kalmış, bu tarihten sonra sürekli onarım gerektirmesi üzerine özel törenler dışında kısmen kullanılmak haricinde terk edilmiştir. Bu tarihten sonra bugünkü Ayvansaray semtinde bulunan Blakhernai Sarayı kullanılmıştır. Büyük Saray'a ait Iustinianos Evi ya da Bukeleon Sarayı adıyla bilinen bir kısmı bugün hâlâ Ahırkapı civarında ayakta durmaktadır. 1990'larda Topkapı Sarayı'nın girişi karşısında ve Four Seasons Oteli

yönünde yapılan kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkan içi geometrik bezemeli freskolu mekânın, Büyük Saray'ın arşiv binası olduğu düşünülmüştür. Bu çalışmaların devamı niteliğinde güney yönündeki kazı çalışmaları sırasında ise Halke Kapısı ortaya çıkarılmıştır.

Büyük Saray'dan çok uzak olmayan bir yerde, Ahırkapı-Sarayburnu arasında bugün askerî bölge olan noktada *Mangana Sarayı* bulunmaktaydı. Yapı, aynı yerde daha önce var olan konutların XI. yüzyılda imparatorluk emirnamesiyle yıkılıp yerlerine saray ve manastır

yapılmasıyla oluşturulmuştu. Fetih sonrasında Topkapı Sarayı inşa çalışmaları sırasında harap durumda olan üst yapısı yıkılmış, bugün de varlığını devam ettiren alt yapıları muhafaza edilmiştir.

XI. yüzyıl sonlarından itibaren oturulmaya başlanan *Blakhernai Sarayı*'na ait bazı bölümler bugün dahi kullanılabilir derecede iyi durumdadır. Bunlar içinde en bilineni Tekfur Sarayı adıyla anılan kısımdır. Batı cephesinde Bizans'ın özellikle son döneminde (1261-1453) çokça görülen renkli tuğla ve taşlarla yapılan

7- Tekfur Sarayı

keramoplastik bezemelerin iyi örneklerine bu yapıda da rastlamak mümkündür. Hareketli cephe düzenlemesinin yanı sıra değişik dönemlerde yapılmış olan iki sıra surun geçiş noktası üzerinde yer alması ilgi çekicidir. Tekfur Sarayı'nın doğuya bakan bölümündeki küçük bir balkonun ise tek kişilik bir ibadethane olarak kullanıldığı fikri başka bir ilgi çekici özelliğidir.

Kent içindeki imparatorluk saraylarının yanı sıra özel şahıslara ait saraylar da bulunmaktaydı. Bunlar içinde en önemlileri Sultanahmet'te, V. yüzyıla tarihlenen Binbirdirek Sarnıcı yakınındaki *Antiokhos* ve *Lausos sarayları* ile İstanbul Büyükşehir Belediyesi binası ile bunun karşısındaki park alanı içinde bulunan Aziz Polieuktos Kilisesi arasındaki alanda bulunan *Prenses Anicia Iuliana Sarayı*'dir. Bunlardan Lausos Sarayı'na ait mimari kalıntılar bugün hâlâ görülebilir durumdadır. Bu sarayın bir kısmı bugün tiyatro ve müzik faaliyetleri için kullanılmaktadır. Öte yandan VI. yüzyıla tarihlenen Anicia Iuliana Sarayı'na ait mimari kalıntılar görünür durumda değilken, buradan çıkan döşeme mozaikleri Aya İrini'nin atriumunda durmaktadır.

Limanlar

Kentin hem ticaret hem de askerî açıdan en önemli öğelerinden birini oluşturan limanlar tarihî yarımada'nın kuzey ve güneyinde sıralanmışlardır. Bu limanlar zaman içinde geçirdikleri onarımlar ve değişiklikler sebebiyle farklı adlarla anılır olmuşlardır.

Limanlar arasında güneyde bulunanların bir mendirekle girişlerinin korunduğu, ayrıca iç kısımda ise savunma zafiyetinin önlenmesi amacıyla bir surla güçlendirildiği en iyi örnek olan Theodosios Limanı'ndan anlaşılmaktadır.

8- İstanbul'un surları, abideleri ve limanları (Coignard)

Limanların tek başına bir mimari yapı olarak değil de bununla ilintili yapılarla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna göre, yakınlarında olması gereken ambarların da bu çerçevede yer alması lazımdır. Varlıkları kaynaklardan bilinen ve tahıl, yağ gibi maddelerin muhafaza edildikleri horreumların limanlardan uzaklarda olmaması gerekmektedir. Ancak bugüne kadar kent içinde horreum olarak belirlenebilmiş bir yapı bulunamamıştır.

Günümüze tam olarak bir liman şeklinde kalan örnek bulunmamasına karşın bunların yerleri bellidir. Özellikle Yenikapı'da yakın tarihte yapılmış olan kazılar antik dünyanın ve kentin en büyük limanlarından biri olan Theodosios Limanı hakkında ayrıntılı bilgi edinilmesini sağlamıştır.

Iulianos/Sofya/Kontoskalion/Kadırğa Limanı

Şehrin güney kısmındaki en erken liman, olasılıkla aynı yerde bulunan daha erken döneme ait bir iskelenin bulunduğu doğal bir koyun genişletilmesi ve düzenlemesi biçiminde İmparator Iulianus zamanında

onun adıyla anılan limandır. İmparatorun 362 tarihinde yapı işlerini kolaylaştırıcı bir yasa çıkarması, ertesi yıl öldüğü düşünülürse, limanın da inşa tarihi olmalıdır. Bu limana sütunlu bir caddeyle gelinmesini sağlamak için inşaatını yaptıran da yine aynı imparator olmuştur.

465'te geçirdiği büyük yangının ardından İmparator Anastasius döneminde (491-518) limanın içi derinleştirilip genişletilirken bir de mendirek eklenmiştir. 561'de geçirdiği bir başka yangının ardından tahrip olan liman, bu kez imparator II. Iustinos (565-578) tarafından yenilenmiş ve bundan sonra imparatorun eşi Sofya'dan dolayı adı Sofya Limanı olarak anılmaya başlanmıştır. Iulianos ve Sofya limanları aynıdır. Iulianos Limanı VIII-IX. yüzyıllarda toptan ticaret yapılan esas liman hâlini almıştır. Bu limanın daha sonraları Kontoskalion adıyla kullanıldığı ve olasılıkla Bizans donanma üslerinden biri olduğu düşünülmektedir. Kontoskalion Limanı'nın 1261'de şehrin tekrar Bizans'ın eline geçmesinden sonra İmparator VIII. Mikhael Palaiologos (1259-1282) tarafından Bizans'ın ana donanma üssü hâline getirildiği bilinmektedir.

1462 yılında Osmanlı donanmasının kullanımı amacıyla artık Kadırğa Limanı adıyla yenileştirme çalışmaları yapılmıştır. Liman, XVI. yüzyıl sonunda aynı bölgedeki sarayının, limanın yaydığı kötü kokulardan etkilenmesi sebebiyle Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa tarafından doldurtulmuştur.

Theodosios Limanı

İmparator I. Theodosios tarafından IV. yüzyılın sonunda derince girinti yapan bir koyda Likos (Bayrampaşa) Deresi'nin denize döküldüğü noktada yeni bir liman oluşturulmuş, bu liman imparatorun adıyla anılır olmuştur. Bugün itibarıyla her ne kadar limanda arkeolojik kazılar yapılmışsa da sınırları henüz bilinmemektedir. Limanın kullanımı yapılan kazılarda bulunan gemilerden anlaşıldığı kadarıyla XI. yüzyıla kadar devam etmiştir. XII. yüzyıldan sonra terk edilen liman, moloz dökme yeri olmuştur.

Eleutherios/Kaisarios Limanı

Bugün itibarıyla Eleutherios Limanı'nın ve aynı adlı sarayın Theodosios Limanı'nın daha doğusunda olduğu şeklindeki görüş, dönemin kaynaklarının iyi incelenmesi sebebiyle kabul edilebilir bir görüştür. Eleutherios Limanı, Theodosios Forumu'nun inşaatından çıkan molozların dökülmesi sebebiyle dolmuştur. Eleutherios Limanı olasılıkla Orta Çağ'dan itibaren Kaisarios Limanı adıyla anılmaya başlanmıştır.

9- Justinyen Kemer (Melling)

Boukoleon Limanı

Varlığı kaynaklardan bilinen ama kesin yeri tespit edilemeyen bu limanın, Theodosios ve Kontoskalion limanlarının doğusunda, Büyük Saray'la doğrudan bağlantılı ticari ya da askerî bir limandan çok Büyük Saray'ın iskelesi olarak işlev gördüğü bilinmektedir.

Bölgede V. yüzyıl itibarıyla İmparator II. Theodosios tarafından inşa ettirildiği bilinen bir saray vardır. Bu saraya ilişkin sonraki dönemlerde bir bahis olmamasına rağmen, X. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilen bu yeni saray kaynaklardan bilinmektedir. Bu saray ve limanından en erken bahseden X. yüzyıla ait bir kaynak olan İmparator Konstantinos Porfirogennetos'un *Törenler* kitabıdır. XII. yüzyılda yazdığı *Tarih*'inde Anna Komnene, mermerle kaplı bu limana adını verenin büyük bir sığır ve aslan heykel grubu olduğunu, bunlardan dolayı da sadece bu küçük limanın değil ama sarayın da bu adla anıldığını belirtmiştir. Limanın kuzeyinde, Büyük Saray'ın bir parçası olan ve Iustinianos Evi adıyla anılan, terası ve yanındaki kalıntılarla bir topluluk oluşturan yapı bulunmaktadır. Bu bölümün inşaatının adıyla örtüşmediği ve IX. yüzyılda surlarda yapılan onarımlar sırasında yenilendiği düşünülmektedir. Bahsedilen heykel grubundan ayrı olarak bir balkonun kenarlarında yer alan mermer aslan heykelleri ve bunların üzerinde bulunduğu balkonun arka tarafındaki üç kemerli açıklık XVIII ve XIX. yüzyıl seyyah ve araştırmacılarınca da görülmüştür. Bu üç kemerli

düzenleme 1850 yılı itibarıyla hâlâ görünür durumdaydı. Iustinianos Evi adıyla anılan yapının denize yakınlığını ve cephesinin tamamını gösteren 1914 tarihli fotoğraflar mevcuttur. Bu kemerlerin 1871 yılındaki demiryolu inşaatı sırasında kaybolmalarına karşın bahsedilen aslan heykelleri İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne götürülmüştür.

Boukoleon Limanı, imparatorun özellikle şehir içinde deniz yoluyla yaptığı seyahatlerde kolaylık sağlaması amacıyla doğrudan Büyük Saray'la bağlantılıydı. Bu küçük limanın mermer merdivenlerine ulaşmadan önce aslan, boğa, ayı ve devekuşu heykelleri görülmekteydi. Ancak bu heykeller olasılıkla 1509 depreminin ardından yok olmuşlardır. Bunun bir kanıtı olarak 1532 yılında elçi olarak İstanbul'a yollanan Pietro Zen'in tasvirleri söz konusudur. Zira Zen, burada sadece aslan ve boğa heykellerini ayrıntılı biçimde anlatmaktadır. Yakın zamanda bu liman ve sarayın olası cephe görüntüleri çizilmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında saray, kenti elinde bulunduran Latinlerce Aziz Mikhael adıyla anılan bir saray kilisesine dönüştürülmüştür. XVI. yüzyıldan itibaren imparatorluk sarayı terk edilmiştir. Yalnızca imparatorluk gemilerinin kullanmasına izin verilen küçük liman, aynı zamanda 1162'de Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan ya da 1171'de Kudüs Kralı Amaury gibi önemli yabancı konukların da kente geldiklerinde vardıkları yerdi.

1871 yılındaki demiryolu inşaatı sebebiyle başlayan tahribat, 3 Haziran 1912'deki yangın ve bunun ardından

10- Şehrin üç dönemi (Bizans, Osmanlı, Cumhuriyet) ve bu döneme ait mimari eserler bir arada Valens (Bozdoğan) Su Kemerı (ön tarafta), İMÇ ve SSK binaları (yolun sağında ve solunda)

1957'de inşaatı başlanan sahil yolu ile Boukoleon Limanı'na ilişkin önemli bilgiler yok olmuştur.

Neorion Limanı

Bugünkü Yeni Cami civarında olan bu tesis, kentin kuruluşundan beri var olduğu bilinen Haliç limanlarından aynı adlı küçük meydanıyla birlikte bilinen Neorion'dur.

Bu limanın kente bağlantısı noktasında yarım daire biçimli bir revak olduğu bilinmektedir. V ve VI. yüzyıllardaki yangınlarda liman ve çevresindeki yapılar büyük tahribata uğramışlardır. 698 yılında Eminönü Yeni Cami yakınlarında olduğu düşünülen Neorion Limanı'nın dolan zemininin taraklanması burada artan ihtiyaca işaret etmektedir. Bu işlemin hemen ardından ortaya

(da), Süleymaniye Külliyesi (sağ tarafta) ve şehrin yükselen kuleleri

çıkan veba salgını halk arasında bu taramaya bağlanmış ve uğursuzluk olarak addedilmiştir. X. yüzyıldan itibaren limanın batısında Amalfi ve Venedikliler yerleşmeye başlamış bunları XI. yüzyılda buraya yerleşen Pisalılar takip etmiş ve bunu son olarak da XII. yüzyılın ortalarından itibaren de limanın güney ve doğusuna yerleşen Cenovalılar izlemiştir. Onlarla beraber bölgeye

yerleşen Yahudiler sebebiyle limanın etkisini kaybetmesine karşın sadece Neorion Kapısı adının kaldığı nokta, Osmanlı döneminden itibaren Çift Kapısı olarak anılmaya başlanmış ve Neorion ismi tümüyle unutulmuştur.

Prosforion Limanı

Kentin kuruluşundan beri en önemli ticari mallarının başında tahıl gelmekteydi. Kent tarihi ve anıtlarıyla ilgili önemli bir bilgi kaynağı olan *Notitia Urbis Constantinopolitanae* (V. yüzyıl), bu liman ve civarında yer alan ambarlardan bahsetmektedir. Prosforion Limanı'nın bugünkü Sirkeci'de olduğu düşünülmektedir. Limanın uzunca bir süre kullanıldığı, XV. yüzyılda Venedikli tüccarlara bu limanı kullanarak tahıl ticareti yapma izni verilmesinden bilinmektedir.

Su Tesisleri

Su kemerleri

Kentteki ilk su kemerlerinin İmparator Hadrianus (117-138) döneminde II. yüzyılda yapıldığı bilinmektedir. Şüphesiz ki yeni başkent ilan edilen kentin en temel ihtiyacı olan suya ilişkin birtakım düzenlemeler ve planlamalar yapılmış olmalıydı. Ancak I. Konstantinos ya da ardılları dönemine tarihlenebilen bir su kemeri yoktur. Öte yandan bugün de kalıntıları görünen ve yaptıran İmparator Valens'in (364-378) adıyla anılan kemer 373 yılında tamamlanmıştır. 626 yılındaki Avar saldırılarıyla kısmen tahrip olan bu su kemerinin küçük ölçekte de olsa kullanılmaya devam ettiği, 767 yılında kapsamlı bir onarım geçirdiği bilinmektedir. Su kemerleri ve tesislerine dair en son onarım kayıtları XI. yüzyılın ilk yarısına aittir.

Kent içinde en az suyu bulunan bölgelerden biri olması sebebiyle Bizans döneminde Kserolofos (Kuru Tepe) adıyla anılan bugünkü Cerrahpaşa semtinde bir su kemerinin varlığından bir X. yüzyıl kaynağı bahsetse de buna dair herhangi bir ize rastlamak mümkün değildir. Osmanlı döneminde Kırkçeşme ve Halkalı suları olarak adlandırılan sistemler içinde yer alan su kemerlerinden Büyük Bent, Kovuk, Uzun, Mazul, Kara, Viran, Veysi Baba ve Kahveci kemerlerinde küçük de olsa Bizans dönemi mimari izlerine rastlamak mümkündür. Gerek bunlardan, gerekse çok daha uzun parçalar hâlinde varlığını sürdürmüş olan Trakya'daki kemerlerden hareketle Bizans döneminde kentin su ihtiyacının ağırlıklı olarak Trakya bölgesinden ve kentin batısından sağlandığını söylemek mümkündür. Belgrat Ormanı civarının Bizans döneminde bir su havzası olarak kullanıldığı ise ispat edilememiş bir iddiadır.

11- Binbirdirek Sarnıcı

Sarnıçlar

Bizans döneminde ihtiyaç baş gösterdikçe sarnıç inşa edilmiştir. Başlangıç itibarıyla çok büyük boyutlu olan bu yapılar, zamanla çok daha küçük boyutlarda ve bazen de aslen işlevi farklı olan yapılara yeni işlev kazandırmak suretiyle oluşturulmuşlardır. Bugün itibarıyla İstanbul'da suriçinde yer alan sarnıç sayısı 100'den fazladır.

Açık hava sarnıçları:

Benzerlerine Roma İmparatorluğu'nda da rastlanan açık hava sarnıçları dev boyutları ile dikkat çekmektedir. Bu tür sarnıçlardan surdışında Veliefendi/Bakırköy'de bulunan ve 126x86x9 m boyutlarındaki *Fildamı Sarnıcı* dışında suriçinde üç tane bulunmaktadır. Her biri bir tepe üzerinde yer alan bu sarnıçlar, taş-tuğla almaşık örgüyle inşa edilmiştir. İçlerinde tuttıkları çok büyük miktardaki suyun sızmasını engellemek için hidrolik sıva kullanıldığına dair izler az da olsa mevcuttur. Öte yandan bu sıvanın kullanılmadığı ve sürekli beslenen bu sarnıçlardaki su kaybının kabul edilebilir seviyelerde olduğu da başka bir görüştür. Zaman içinde

asıl işlevini yitiren bu sarnıçlar Osmanlı döneminde bostan olarak kullanılıp etraftaki bina ve sokaklardan daha alt bir seviyede bulduklarından ötürü halk arasında çukurbostan olarak anılmışlardır. Buldukları mahallelerin adıyla Karagümrük Çukurbostanı, Çarşamba Çukurbostanı, Altımermer Çukurbostanı olarak anılan açık hava sarnıçlarının yapıldıkları dönem itibarıyla adları ve inşa tarihleri şöyledir: 421 tarihli *Aetios Sarnıcı* (Karagümrük Çukurbostanı-Vefa Stadı, 242x83x16 m boyutlarında), 459 yılında inşa edilmiş olan *Aspar Sarnıcı* (Çarşamba Çukurbostanı Fatih/Çarşamba'da Yavuz Sultan Selim Camii yanı, 150x120x13 m boyutlarında) ve V. yüzyıl sonunda İmparator I. Anastasios döneminde inşa edildiği düşünülen *Mokios Sarnıcı*'dir (Altımermer-Fındıkzade Çukurbostanı, 168x145x12 m boyutlarında). Bu sarnıçları tümü almaşık duvar tekniğiyle birkaç sıra tuğla ve birkaç sıra taş biçiminde inşa edilmişlerdir. 626'daki Avar saldırıları sırasında Valens Su Kemerini kısmen tahrip edilmiş ve bunun sonucunda da büyük boyutlu açık hava sarnıçlarına su sağlanamaz olmuştur. Olasılıkla bu tarihten sonra kente su taşıyan sistem eskisi kadar güçlü olmamakla beraber varlığını sürdürmüştür. Bakım çalışmaları sonraki dönemde de

küçük ölçekte devam etmiş ve gerçek anlamda büyük boyutlu bir onarım çalışması ancak tam bir felaket hâline alan 767'deki kuraklık sırasında olmuştur. Bu sarnıçların kesin olarak ne zaman kullanım dışı kaldığının belirlenmesinin güç olmasına karşın olasılıkla Bizans'ın son dönemlerinde yeni bir işlev kazanarak tarım arazisine dönüştürüldüğünü söylemek mümkündür. Yapıldıkları dönemden sonraki yıllara ait malzeme ve tamir izlerinin bulunmaması bu savı destekler niteliktedir.

Kapalı sarnıçlar:

En büyük kapalı sarnıçlar özellikle kentin merkezini oluşturan bugünkü Sultanahmet semti civarında toplanmışlardır. Yaklaşık bir yüzyıl önce yapılmış olan açık hava sarnıçlarının yetersiz kaldığı durumlarda destek olmak amacıyla inşa edilmişlerdir. Açık hava sarnıçlarında çok ufak bölümlerde gözlemlenebilen hidrolik sıva ve duvarların süpürgelik seviyesinde yuvarlatılması uygulaması kapalı sarnıçların hemen hepsinde gözlemlenebilmektedir. Kapalı sarnıçların zeminleri ağırlıklı olarak tuğla ile kaplanmaktaydı.

Bu bölgede bulunan Büyük Saray ve civarındaki yapılar su sağlama işini sağlayan en büyük kapalı sarnıçlardan biri olan *Binbirdirek Sarnıcı*'nın (63x56x9 m boyutlarında) Filoksenos tarafından 525 yılı civarında yaptırıldığı düşünülmektedir. Bunun ardından ise bugün *Yerebatan Sarnıcı* (135x68x8 m boyutlarında) adıyla anılan yapının inşaatı gerçekleşmiştir. VI. yüzyıl tarihçisi Prokopios'un ifadesine göre, susuz geçen yazların ardından yapıyı bir zorunluluk hâlini alan bu yapının inşaatı için aynı yerde bulunan bazilikanın açık avlusu kısmen yıkılmış ve bu sebeple de *Basilika Kisterna* (Bazilika Sarnıcı) olarak anılan yapı 530'ların başında İmparator I. Iustinianos'un emriyle tamamlanmıştır. Zamandan ve paradan tasarruf amacıyla bina içinde farklı yapılardan getirilen sütun gövde, kaide ve başlıkları kullanılmıştır. 140x70x11 m boyutlarındaki bina içinde 336 sütun kullanılmıştır.

Sarnıca dönüştürülmüş mekânlar:

Aslında başka bir işleve sahipken zamanla ihtiyaç üzerine sarnıca dönüştürülmüş bu mekânlar içinde en önemlisi Hipodrom'da yer alanıdır. XI. yüzyıldan itibaren asıl amacı için çok nadiren kullanılan Hipodrom'un güney kısmı sarnıca dönüştürülmüştür. Bu dönüşümün kesin olarak ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, Osmanlı fethi öncesinde kentin son görünümünü çizen Buondelmonti *sfendone* adıyla anılan güneydeki dönüş kısmının altında çok büyük bir sarnıç olduğunu belirtmektedir. Başka

12- Dikilitaş

bir örnek ise Mirelaion (Bodrum Camii) Manastırı'nın sarnıcıdır. V. yüzyıla ait olduğu düşünülen bu mekân, X. yüzyılda manastırın inşaatı sırasında sarnıca dönüştürülmüştür.

Meydanlar-Dikilitaşlar

Kentin, öncülü olan Roma'dan farklı bir planlaması vardır. Roma kentinde özellikle büyük yangınlar ardından yapılan yeniden imar faaliyetlerine burada rastlamak söz konusu değildir. Bu sebeple kent, ihtiyaç doğrultusunda yapılan eklemelerle şekil bulmuştur.

Kent içinde bulunan meydanların *Filadelfion*, *Amastrianon* gibi bazılarının varlıkları kaynaklardan bilinirken; bazılarını da dikilitaşlar ve bunların çevresinde olması gereken meydancıklar şeklinde değerlendirmek gerekmektedir. Kentteki en önemli meydan olan *Augustaion* I. Konstantinos'un (324-337) annesi Helena'nın

13- Çemberlitaş

Latince imparatoriçe karşılığı olan Augusta unvanından hareketle bugünkü Ayasofya Meydanı'dır. Sınırları kesin olarak bilinmemekle birlikte batıda Mese yolu, doğuda ise senato binasının bulunduğu bugünkü Four Seasons Oteli bahçesi, güneyde Zeuksippos Hamamları (bugünkü fiskiyeli çeşmeli park) olmalıydı. Bu meydanın kullanımı sonraki yüzyıllarda da devam etmiş İmparator I. Iustinianos (527-565) kendi adıyla anılan bir sütunun tepesine atlı bir heykelini koydurmuştur. Bu heykelin yıkılmış olmakla beraber XIX. yüzyılın sonlarında dahi görünebilir olduğu kentin yerlisi Paspates'in yazılarından öğrenilmektedir. Bu meydanda arkeolojik bir çalışma yapılmamıştır. Ancak 2011'de yapılan meydan çalışmaları sırasında varlığı önceden bilinmeyen ve içinde devşirme Bizans parçalarının kullanıldığı bir XVI. yüzyıl çukur çeşmesi bulunmuştur. Bu çeşmeye su sağlayan şebeke ya da aynı bölgede Bizans dönemine ait başka yapıların çıkması, bölgede yapılacak başka bir onarım ya da kazı çalışmasının sonunda olacaktır.

Hipodrom'un orta bölümünde yer alan tek parça pembe granit Mısır Dikilitaşı MÖ XV. yüzyılda Firavun III. Thutmosis döneminde dikilmiş, İstanbul'a olasılıkla İmparator Iulianus Apostata (361-363) döneminde getirilmiş, ancak I. Theodosios (379-395) döneminde

14- Forum Tauri-Forum Theodosios'un kalıntıları

yapıldığı hâlden yaklaşık 10 m daha kısa olarak bugünkü yerine konmuştur. Bizans sanatının sonraki dönemlerinde çok rastlanmayan bir biçimde mermer kabartmalar hâlinde İmparator I. Theodosios'un ölümünün ardından Roma İmparatorluğu'nun aralarında paylaştırıldığı iki oğlu Honorius ve Arkadios babalarıyla birlikte tasvir edilmişlerdir. Bunun yakınında üzerindeki kitabeden anlaşıldığı şekliyle X. yüzyılda onarım görmüş, olasılıkla I. Konstantinos döneminde inşa edilmiş olan ve üstünü X. yüzyıl onarımı sırasında kaplayan kitabeli tunç levhaların IV. Haçlı kuvvetlerince söküldüğü örme dikilitaş bulunmaktadır.

Bugün Gülhane Parkı'nın Topkapı Sarayı'na en yakın olduğu noktalardan birinde yer alan *Gotlar Sütunu* üzerindeki kitabede geçen İmparator Claudius Gothicus sebebiyle bu adla anılmaktadır. Gotların 258-269 yılları arasında kente saldırdıkları ve son olarak İmparator II. Claudius tarafından yenildikleri bilinmektedir. Sütunun da bu olayın hatırasına dikildiği düşünülmektedir.

Bugün Çemberlitaş olarak anılan dikilitaşın yerine konduğu dönemde etrafını çevreleyen ve antik dünyada yuvarlak biçimi sebebiyle çok az örneği bulunan bir forum bulunmaktaydı. Bu forumu yaptıran şehrin de kurucusu olan I. Konstantinos (324-337) idi. Bazı kaynaklarda

15- Kıztaşı

Konstantinos Forumu için *Foros* denmektedir. Meydanın tam ortasında yer alan bu dikilitaşın yapıldığı dönemde başının etrafından ışın demetleri çıkan bir İmparator Konstantinos heykeli vardı. XII. yüzyıl başında da bir deprem sonucunda düşüp yok olan heykelin yerine büyük boyutlu bir haç konmuştur. Buna ilişkin onarım kitabesi 2007 yılında yapılan onarım sırasında temizlenmiş ve önceki onarımlarda bir kısmı baş aşağı konmuş olan uzun yazıtın tamamının düzeltilmesi sağlanmıştır.

Beyazıt-Laleli arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binasının karşısında ve yanında parçaları bulunan *Forum Tauri-Forum Theodosios*'un kesin inşa tarihi bilinmemekle beraber I. Konstantinos ya da daha sonra Valens döneminde yapıp I. Theodosios döneminde yeniden düzenlenerek 393 yılında açıldığı bilinmektedir. Meydana Tauri isminin verilmesinin sebebi kesin olarak belli olmamakla beraber, bir belediye

başkanının adından hareketle ya da burada bulunan bir boğa heykelinden (tauros=boğa) dolayı olduğu iddia edilmiştir. Meydanın ortasında üzerinde İmparator Theodosios'un atlı bir heykelinin bulunduğu sütundan bugün geriye bir şey kalmamıştır. Öte yandan forumun girişinde üç kemerli bir taka ait parçalar hem yol kenarında hem de Beyazıt Hamamı'nın alt bölümlerinde devşirme inşa malzemesi olarak kullanıldıkları yerde görülebilmektedir.

Bugün Aksaray'da Murat Paşa Camii'nin güneyinde *Forum Bovis*'e ait olduğu düşünülen takın kaidesine ait bir kısım 1956'da Vatan Caddesi'nin inşaatı sırasında bulunmuştur. Kentle ilgili önemli kaynaklardan 425 yılı civarına tarihlenen *Notitia Urbis Constantinopolitanae*'de bahsedilmiş olan bu meydan, olasılıkla daha önceki bir tarihte inşa edilmiştir. Yunanca bous=sığır kelimesinin Latinceleştirilmiş hâli olan Bovis ismiyle bilinen bu meydana bu adın verilmesinin sebebi antik kent Pergamon'dan (Bergama) getirilmiş dev boyutlu tunç sığır heykelidir. Bu meydan aynı zamanda hayvan pazarı ve idam cezalarının yerine getirilmesi amacıyla da kullanılmaktaydı. Kaynaklarda meydandan en son VIII. yüzyılda bahsedilmiştir. Bu tarihten sonra bahsedilmemesinin sebebi, olasılıkla depremler sonucunda meydanın hasar görerek kullanım dışı kalmış olmasıdır.

Cerrahpaşa semtinde aynı adla anılan caminin yaklaşık 150 m ilerisinde yer alan *Arkadios Forumu*'ndan geriye bugün sadece aynı adla anılan sütunun kaidesi kalmıştır. Meydan ve ortasında İmparator Arkadios'un heykelinin üstünde bulunduğu sütunun, oğlu İmparator II. Theodosios tarafından tamamlandığı bilinmektedir. Meydanın tamamlandığı tarihin 435 yılı olduğu düşünülmektedir. VI. yüzyıldaki depremler sonucunda hasar gören sütunun tepesindeki heykel 740'ta düşmüş ve yenilenmemiştir. 1540'larda kente ilişkin rehber kitabını yazmış olan Pierre Gilles merdivenlerle içinden yukarı çıkılan sütunun ayrıntılı incelemesini yapabilmıştır. Ancak olasılıkla XVII. yüzyılda meydana gelen depremler sonrasında meydana ait mekânlar yok olmuş, sütun ise tehdit oluşturacak derecede hasarlanmıştır. Bu sebeple Arkadios sütunu 26 Kasım 1711'de yıktırılmıştır.

Etrafında bugün de olduğu gibi küçük bir meydan bulunan bir başka sütun İmparator *Marcianus* adına Vali Tatiatus tarafından 450 yılı civarında diktirilmiş, üzerinde zafer getiren Nike tasvirleri sebebiyle Osmanlı döneminde Kıztaşı olarak anılmıştır. Üzerinde olasılıkla İmparator Marcianus'un heykeli bulunan bu sütunun kaidesi üzerinde diktiren kişi olan Tatiatus'un

16- Sergios ve Bakkhos Kilisesi (Küçük Ayasofya Camii)

adının geçtiği bir yazıtta dair harf kalıntıları vardır. Asıl itibarıyla olasılıkla tunçtan olan harflerin yeri bugün boştur. İki Nike'nin tuttuğu yuvarlak kalkanın içinde İsa Peygamberin isminin ilk iki harfi olan x ve p içiçe geçmiş biçimde tasvir edilmiştir. Bu uygulama, sıklıkla zaferin sadece bu dünyada değil ama ölümün üzerinde de İsa Peygamber yardımıyla gelebileceğini hatırlatmak adına anıtlarda olduğu kadar lahitlerde de yapılmaktaydı.

DİNÎ MİMARİ

Varlıkları kaynaklarda bilinen ve farklı dönemlerde inşa edilmiş 500'den fazla kilisenin olduğu İstanbul'da bugün Bizans dönemi dinî mimarisini temsil eden yapıların çok büyük bir bölümü manastır kiliseleridir. Kuruluş

amacı itibarıyla dünyevi işlerden uzaklaşmayı ve ibadet etmeyi amaçladıklarından taşrada, yerleşim yerlerinden uzak yerlerde kurulan manastırlar değişen koşullar gereği yönetici sınıfının yaşlılıkta ya da aleyhlerine neticelenebilecek bir siyasi değişim sonrasında hayatlarını garanti altına almak amacıyla yerleşim yerlerinde de kurulmuşlardır.

Manastır kiliseleri, ait oldukları manastır içinde yer alan ikincil yapılara göre daha özenli ve dayanıklı malzemedeki yapıldıkları ve yüzyıllar boyu onarılarak kullanılmaları sebebiyle en iyi durumdaki dinî mimari temsilcileridir. Ancak yapıldığı tarihten günümüze kadar dünya mimarlık tarihinde çok önemli bir yer oynamış Ayasofya ve Aya İrini gibi cemaat kiliseleri de işlevleri değişse de sürekli olarak kullanımda kalmaları sebebiyle dinî mimarinin en önemli temsilcileridir.

Kilise binaları içinde kullanılan plan tipleri şöyle tasnif edilebilir: (1) Bazilika, (2) Kubbeli bazilika, (3) Merkezî planlı, (4) Serbest kollu haç, (5) Kapalı kollu haç, (6) Kiborium, (7) Yonca yaprağı, (8) Tek nefli, (9) Dehlizli.

Bazilika, kırma çatılı, uzunlamasına dikdörtgen ve orta kısmı daha geniş (naos), kuzey ve güney yönündeki kısımları daha dar olan, doğu yönünde apsisle sonlanan, batı yönünde bir ön avlusu olan (atrium) bir yapıdır. Bu tipteki yapılar arasında Topkapı Sarayı ikinci avlusunda hazine binası önünde bulunan Topkapı Sarayı Bazilikası; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Vezneciler binaları inşaatı sırasında bulunmuş Beyazıt bazilikaları adıyla anılan üç yapı; Ayasofya'dan Gülhane'ye inerken sol tarafta bugün harap hâlde olan Halkoprateria Bazilikası bulunmaktadır. Ancak çoğu harap ve görünmez yapılar içinde en iyi durumda olan Studios Manastırı Kilisesi'dir. Aslen bir Bizans yapısı olmayan bu plan tipindeki bir yapı da Karaköy Perşembepazarı'nda bulunan Arap Camii'dir.

Kubbeli bazilikanın en iyi örnekleri Ayasofya ve Aya İrini'dir. Bu yapılarda kırma çatı, yerini orta mekân üstüne konulmuş bir kubbeye bırakmıştır.

Merkezî planlı yapılar genellikle Roma anıtlarının devamı niteliğinde yuvarlak, altıgen ya da sekizgen plana sahip ve ana mekânın üstünün büyük bir kubbeyle örtüldüğü binalardır. Bu plan tipinin en iyi temsilcisi dıştan kare içerden ise sekizgen bir plana sahip olan Sergios ve Bakkhos Kilisesi'dir (Küçük Ayasofya). Bunun yanı sıra Samatya'da Karpos Papylos Kilisesi'nin altında yer alan Aziz Menas yapısı asıl işlevi belli olmamakla beraber daha sonra bir kilise olarak kullanılmış bir başka yapıdır. Bu plan tipinde daha küçük örnekler ise Balaban Ağa Mescidi, bugün itibarıyla görülemeyen Hebdomon (Bakırköy) Aziz Ioannes Prodromos, Sancaktar Hayrettin Mescidi ve Şeyh Süleyman Mescidi'dir.

Serbest kollu haç plan tipinin bugün için İstanbul'da bir örneği bulunmamaktadır. Ancak yapıldığı tarih itibarıyla döneminin en önemli yapılarından biri olan İsa Peygamberin 12 havarisine ithaf edilmiş ve Fatih Camii ile aynı mevkide olduğu düşünülen kilise bu türün en iyi temsilcisiydi.

Kapalı kollu haç plan tipi, ölçek olarak diğerlerinden daha küçük, orta mekânın üstünde yer alan kubbenin her yöne eşit uzunluktaki beşik tonozlarla desteklendiği bir yapı tipidir.

Kiliselerin en kutsal kısmı olan bemada sunak masasını üstünü örten bölüm olan *kiborium*, kubbenin benzer biçimde yükseltildiği tipte kiliseler için kullanılan bir tanımdır. Bu türün kentteki tek örneği Kariye'dir.

Yapının yarım daire biçimli apsis bölümündeki çıkıntının binanın kuzey ve güney yönlerinde de uygulandığı, bu sebeple de plan üzerinde *yonca yaprağı* görünümünü vermesi sebebiyle bu adla anılan bu tür binalardan kentte iki örnek bulunmaktadır. Bunlardan ilki yapıldığı dönemden bugüne kadar geçirdiği büyük değişikliklere karşın plan tipini korumuş olan Moğolların Meryem'i Kilisesi; diğeri ise Heybeliada Deniz Lisesi içinde yer alan Panagia Kamariotissa Kilisesi'dir.

Tek nefli kilise tipindeki yapılar boyutları itibarıyla küçük ölçekli olanlardır. Bunların beş örneği kentte bilinmektedir. Bunlardan ilki olan Kefeli Mescidi'nin kilise olarak işlevi kesin olarak bilinmese de genel olarak bu şekilde kabul edilmektedir. Diğer yapı ise bugün itibarıyla sadece bir alt yapısı bulunan, Boğdan Sarayı Şapeli adıyla anılan yapıdır. İlginç bir özellik olarak bu yapı, diğer kiliselerden farklı olarak kuzeye yönelimlidir ve bu sebeple de apsisi bu yöndedir. Diğer üç yapı örneği oluşturan Sinan Paşa Mescidi ve Ayakapı şapellerinin apsisi doğuya bakar durumdadır. Bu tipteki son yapı olan Toklu Dede Mescidi zamanla yok olmuş, sadece kuzey duvarının bir parçası zamanla üzerine yapılan evin altında kalmıştır.

Dehlizli plan tipinin tek örneğini oluşturan Konstantinos Lips Manastırı, güney binasında kubbe altında yer alan duvarlar tarafından desteklenmektedir. Yapının planına, bu duvarlarla yan bölümler arasında tavan seviyesinde oluşan dar ve karanlık bölümden dolayı dehlizli tip adı uygun görülmüştür.

Çalışmanın bu kısmında kentteki Bizans dinî yapılarının her biri yerine, özel öneme sahip olan bazılarına ilişkin bilgiler belirli sınırlar içinde aktarılacaktır.

Bazilika Plan Tipi

Agios Ioannes Studios Manastırı Kilisesi (İmrahor İlyas Bey Mescidi)

Kentteki en eski tarihli dinî yapıdır. 454 yılında inşa edilmiştir. Yapı, inşaatını üstlenen Studios isimli senatörden dolayı bu adla anılırken zaman içinde Vaftizci Yahya'nın kafatasının buraya getirilmesi sebebiyle adına Ioannes (Yahya) de eklenmiştir. Geleneksel bir bazilika biçiminde, ortada naos, kuzey ve güney yönlerinde ise daha dar yan bölümleri olan ve bu bölümlere bir narteksten geçilen yapının atriumuna ait parçalar bugün için mevcut değildir. İki katlı binanın üst katına ait pencerelerin batıda bulunanları mevcutken diğerleri zamanla yok olmuştur. Bina içinde güney sırasındaki sütunlar zamanla yok olmuşken kuzeyde bulunan sütun sırası metal desteklerle ayakta durmaktadır. Zeminde

17- Sergios ve Bakkhos Kilisesi (Küçük Ayasofya Camii)

renkli taşların açılan küçük kanallara gömülmesiyle yapılan opus sectile döşeme mozaikleri vardır. Binanın doğu kısmında apsis bölümünün hemen önünde bir krypta vardır. Kilise binasının kuzey cephesinde ve çevre duvarı üzerinde tuğla ile haç tasvirleri yapılmıştır. Mescide çevrildikten sonra kible yönünde bir mihrap oluşturmak için bir duvar çekilmiştir. Bina içindeki tek arkeolojik kazı XX. yüzyıl başları itibarıyla Rus Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılmıştır.

Manastır zaman içinde çok disiplinli bir hâl almış ve kesintisiz olarak okunan ilahiler sebebiyle bölge halkı tarafında akoimetoı (uyumazlar) olarak anılır olmuştur. Manastırın ünlü keşişlerinden Theodoros'un kurduğu disiplinli sistem daha sonra farklı coğrafyalarda kurulan manastırlara da örnek teşkil etmiştir. Osmanlı döneminde 1486 yılında Emir Ahur (Ahır Emiri) İlyas Bey tarafından camiye çevrilmiştir. Zaman içinde geçirdiği değişim sebebiyle Emir Ahur, İmrahor'a dönüşmüştür.

Arap Camii

XIV. yüzyılda inşa edilmiş bu Gotik kilise sadece bu özelliğiyle dahi önemlidir. XIX ve XX. yüzyıllarda Neo Gotik tarzda inşa edilen kiliseler sayılmazsa bu İstanbul'daki tek Gotik kilisedir. İnşa edildiği tarih itibarıyla bazilika plana sahip olan yapı zaman içinde geçirdiği değişiklikler sebebiyle bugün tek mekânlı gibi algılanmaktadır. Yapının önemli bir özelliği de güneydoğu köşesinde bulunan çan kulesidir. Bugün bu kule minare olarak kullanılmaktadır.

Yapıldığı dönem itibarıyla San Domenico e Paolo adıyla kurulmuş olan yapı içinde Bizans fresko ustaları çalıştırılmıştır. Yapının inşa edildiği dönemde, olasılıkla XIV. yüzyılın ilk on yılında yapılan bu freskolar ancak 1999 yılındaki depremde mihrap önündeki alanda sıvaların kısmen düşmesiyle ortaya çıkmıştır. İzleyen yıllarda yapılan kapsamlı onarım çalışmaları esnasında da Katolikler adına çalışan Bizans ustaları tarafından yapılmış freskolar bulunmuştur.

XV. yüzyıl sonunda camiye çevrildiği düşünülen yapının Endülüs'ten göçen Müslümanlara tahvil edilmesi sebebiyle Arap Camii adıyla anıldığı geleneksel bir söylencedir. Bina içinde bulunan mezar taşlarının sonuncusunun 1475 tarihli olması sebebiyle camiye çevrilme işleminin en erken bu tarihte olması söz konusudur.

Merkezî Plan Tipi

Sergios ve Bakkhos Kilisesi (Küçük Ayasofya Camii)

I. Iustinianos, Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nden önce Havari Petrus ve Paulos adına bir kilise inşa ettirmiştir. Bu inşaat kendisinin henüz yüksek dereceli unvanları almasından ve imparator olmasından önce, olasılıkla 520 civarında tahta çıktığı 527'den önce tamamlanmış olmalıdır. 519 tarihli bir mektuptan Iustinianos'un Papa Hormisdas'tan yeni inşa ettirmekte olduğu kilise için bazı kutsal emanetler istediği ve buna olumlu yanıt aldığı öğrenilmektedir. Iustinianos'un imparator olmadan önce yedi yıl oturduğu saray IV. yüzyılda Bizans'a sığınmış bir Sasanî prensi olan Hormisdas'ın (Hürmüz) adıyla anılmaktaydı. Saraya bitişik olarak inşa ettirdiği bu kiliseyle ortak girişi olan ve yan yana ikinci bir kilise olan Aziz Sergios ve Bakkhos Kilisesi'ni de inşa ettirerek inşa faaliyetlerine devam etmiş, Hormisdas Sarayı'nı da imparator olduktan sonra Büyük Saray'la birleştirmiştir.

İçeride sekizgen dışardan ise kare bir plan sergileyen bu yapının bir benzeri de Ravenna San Vitale Kilisesi'dir. Binanın kubbesi on altı kaburgalı olup bunların yarısının içinde pencereler vardır. Yapının içindeki sütunlar ve başlıkları bina için özel olarak yapılmıştır. Binada iki sıra hâlinde sütun dizisi vardır. Birinci ve ikinci kat arasında tüm bina boyunca dolaşan mermer frizdeki uzun kitabede I. Iustinianos'un henüz imparator olmadan önce beraber olmaya başladığı Theodora ile birlikte adlarından övgüyle söz edilmektedir.

Iustinianos'un asıl adı olan Petrus sebebiyle Aziz Petrus ve Paulos Kilisesi'nin inşa sebebi anlaşılırken, Aziz Sergios ve Bakkhos'a ithafen başka bir kilise inşa etmesinin sebebi ise farklıydı. Buna göre dayısı Iustinos'la imparator olmadan önce İmparator Anastasios'a karşı bir darbe hazırlığında buldukları iddiasıyla yargılanacaklarken Aziz Sergios ve Bakkhos'un mucizevi müdahaleleriyle kurtulunca borcunu ödemek amacıyla onların adına bir kilise yaptırdığı düşünülmüştür.

Aziz Sergios ve Bakkhos Kilisesi'yle ortak girişi olduğu bilinen Aziz Petrus ve Paulos Kilisesi'nin yerinin tam olarak belli olmamasına karşın, Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin güney cephe duvarının kalınlığı ve burada

bulunan büyük boyutlu kemerler sebebiyle diğer yapının güney kısmında ve ortak bir duvara sahip olduğu düşünülmüştür. Ancak biz deniz surlarıyla olan mesafe ve bu surlar üzerinde tam da kilisenin olması gereken yerde bir kapı bulunması sebebiyle Petrus ve Paulos Kilisesi'nin burada olamayacağı görüşündeyiz. Bu sebeple bahsi geçen yapının mevcut binanın güneyinde değil ama batısında aranması doğru olacaktır. Nitekim bunu destekler nitelikteki bazı mimari kalıntılar camide görevli imamın evi önündeki alanda ortaya çıkmıştır. Buna benzer bir başka yapı örneği de Efes Meryem Ana Çifte Kilisesi'dir.

İçinde bulunan kutsal emanetler sebebiyle XIV-XV. yüzyıllarda bir hac merkezi olan yapı, Osmanlı fethinden yaklaşık altmış yıl kadar sonra, 1510 yılı civarında camiye çevrilmiştir.

Kubbeli Bazilika Plan Tipi

Ayasofya

Tanrı'nın Kutsal Bilgeliği anlamındaki adıyla bilinen bu yapının ilk inşa edildiği IV. yüzyıldaki adı "Büyük Kilise" idi. Bugünkü Yerebatan Sarnıcı'nın olduğu yerde inşa edilmiş bu yapı, 404 yılında bir isyan sonucunda yıkılınca bugünkü Ayasofya ile aynı yerde 415 yılında yeni bir kilise inşa edilmiştir. 532 yılının Ocak ayında İmparator I. Iustinianos'a karşı çıkan Nika Ayaklanması sırasında bu yapı da yıkılmış, aynı imparator tarafından aynı yerde bugünkü Ayasofya yaptırılmıştır. Fethin ardından camiye çevrilen bu yapı 1930'ların başında müzeye dönüştürülmüştür.

Aya İrini

İmparator I. Konstantinos'un kentte yaptırdığı üç kiliseden biri olan yapı, Tanrı'nın Kutsal Barışı anlamında bir ad taşımaktadır. İnşa edildiği tarih itibarıyla ne tür bir mimariye sahip olduğuna dair bilgi bulunmasa da olasılıkla dönemin diğer yapılarında olduğu gibi bazilika plan tipindeydi. I. Iustinianos'un tahta geçmesinin hemen ardından patlak veren Nika İsyanı sırasında yıkılmıştır. İzleyen dönemde olasılıkla VI. yüzyılda yeniden inşa edilmiştir. Yeni inşa edilen yapı kubbeli bir bazilikadır. İnşaat süresinden ve paradan tasarruf etmek amacıyla inşasında devşirme malzemeler kullanılmıştır. Bina içinde hem döşemede hem de duvar ve kemerlerde mozaikler kullanılmıştır. Ayrıca güney nef tavanında geometrik bezemeli; üst kat güneydoğu kısmında başının üstünde halesiyle harap hâlde bir insan tasvirinin olduğu freskolar vardır. Mozaikler arasında apsiste yer alan dev

18- Aya İrini

boyutlu haç, ikonklazma dönemi sanatının en önemli temsilcilerinden kabul edilmektedir.

Osmanlı döneminde camiye çevrilmemiş ancak savaş ganimetlerinin sergilendiği bir mekânken daha sonra müzeye çevrilerek ülkedeki ilk müze olmuştur.

Serbest Kollu Haç Plan Tipi

Havariyyun (Hagioi Apostoloi):

Dönemin tarihçisi Eusebius'ta ayrıntılı tanımı bulunan ve bugün var olmayan yapının inşaatına İmparator

I. Konstantinos tarafından başlanıp oğullarından II. Konstantinos tarafından tamamlandığı düşünülmektedir. Yapıldığı dönemde İsa Peygamberin havarilerine ait kutsal bakiyelerin toplanmasının ve bu yapıda muhafazasının amaçlandığı bilinmektedir. Binanın planına ilişkin bilgiler VI. yüzyıl tarihçisi Prokopios'un *De Aedificii* adlı eserinden edinilmektedir.

Yapıldığı dönemde kentin en büyük yapılarından biri olan bina serbest kollu haç biçiminde ve üstü dört adet kubbe ile örtülüydü. Bu plan tipi daha sonra bir VI. yüzyıl

19- Mirelaion Manastırı Kilisesi (Bodrum/Mesih Paşa Camii)

Iustinianos Mozolesi adıyla anılan ve serbest kollu haç planlı ikinci mezar binasında I. Iustinianos'la başlayıp İmparator Theofilos'un kızı Maria'yla sonlanan yirmi üç imparatorluk ailesi üyesi gömülmüştür.

Bakımsız kalan yapı fethin ardından 1455 yılına kadar patrikhane binası olarak kullanılmıştır. Harap durumda olan yapı yıktırılarak yerine 1463-1470 yılları arasında Fatih Camii yaptırılmıştır.

Kapalı Kollu Haç Plan Tipi

Mirelaion Manastırı Kilisesi (Bodrum Camii)

Bazı Bizans kaynaklarına göre VIII. yüzyılda da var olan bu kilisenin bulunduğu yerde başka yapıların olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri, Krateros Evi adıyla anılan yapıdır. Bugün cami olarak kullanılan manastır kilisesinin üzerinde, güneydoğu köşesinde bulunduğu teras, V. yüzyıla tarihlenen ve kesin işlevi tam olarak bilinmeyen bir rotundaya da içine almaktadır. İmparator Romanos Lakapenos'un manastır yapısından önce aynı yerde bu rotundanın üstünde ve yarısını kapsayacak şekilde, batı kısmında inşa edilmiş bir saray inşa ettirdiği bilinmektedir. X. yüzyılda harap hâldeki rotundanın zemini sarnıçlara uygulanan bir yalıtım sıvası ile kaplanmış ve olasılıkla sonraki dönemlerde sarnıç olarak kullanılmıştır. 922 ya da bu tarihten kısa bir süre sonra inşası tamamlanan kilise, İmparator Romanos Lakapenos tarafından ailesinin mezar binası olarak inşa ettirilmiştir. Sonraki dönemlerde bir kadınlar manastırı olarak kullanılan bu kilisenin 1073 yılında Miletos civarında bazı mülklere sahip olduğu bilinmektedir.

Kilise 1200 yılından sonra, olasılıkla Latin istilası sırasında bir yangında büyük hasar görmüş ve 1300 yılı civarında tamir edilmiş ve kilisenin alt yapısı bir mezar

yapısı olan Selçuk Ayasuluk Aziz Ioannes Kilisesi'nde de kullanılmıştır.

Kilise ile beraber biri Konstantinos Mozolesi, diğeri Iustinianos Mozolesi adıyla anılan iki mezar binası ve bir de iki bölümden oluşan stoa vardı. Bu mezar binalarından ilkinde I. Konstantinos'tan VIII. Konstantinos'a kadar imparatorlar, eşleri ve çocuklarından oluşan yirmi kişi gömülmüştü. Yuvarlak planlı bu mezar son olarak 1028 yılında kullanılmış, yer kalmaması sebebiyle bu tarihten sonraki cenazeler başka yapılara defnedilmişlerdir.

20- Mirelaion Manastırı Kilisesi (Bodrum/Mesih Paşa Camii)

binasına dönüştürülmüştür. Bunun en bariz göstergesi kuzey duvarı üzerinde yer alan Hz. Meryem ve yanında kadın bir banıyı gösteren freskodur. Kilisenin alt yapısı içinde güneydoğu duvarında bir kadın ve Hodegetria Meryem'i (Yol Gösteren) tasvirli bir fresko bulunmuştur. Bundan da yapının Palaiologoslar döneminde geçirdiği tamirin ardından alt yapının ilk defa bir gömü yeri olarak kullanılmaya başladığı anlaşılmıştır. Kilisenin bağlı bulunduğu kadınlar manastırı X ve XI. yüzyıllarda imparatorluk ailesinden asil kadınların kaldığı bir yer iken, Palaiologoslar devrinde 1315 yılı civarında bir erkekler manastırına dönüştürülmüştür. Alt yapı, devşirme başlıkları olan dört sütun yardımıyla üstünde bulunan kilise yapısını desteklemektedir.

Kilisenin rotunda ve mezar binası dışında bir yaşlılar evi ve hastanesinin de olduğu kaynaklarda geçmektedir ve Mirelaion'un hastanesi XIV. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.

Kaynaklarda son olarak 1400 yılı civarında bahsi geçen Mirelaion Manastır Kilisesi'nin fetihten sonraki durumu ile ilgili elde bilgi yoktur. Ancak genel

kani, yapının camiye çevrilmesinin II. Bayezid (1481-1512) zamanında Mesih Ali Paşa tarafından yapıldığı yönündedir. Yapı 1911 yılındaki yangına kadar sürekli bir şekilde cami olarak kullanılmıştır. Yapıya 1964-1965 ve 1980'lerin sonunda iki restorasyon yapılmıştır.

Yapı kapalı haç plan tipindedir. Yüksek kasnaklı kubbeyi destekleyen beşik tonozlar dış örtüde dalgalı bir saçak görünümündedir. Tamamıyla tuğladan inşa edilmiş olan yapının güney kısmında bir teras bulunmaktadır. Bu kısım olasılıkla bir parekklesion (bir bağışçının kiliseye ek bölümde mezarının bulunduğu sundurma) için tasarlanmıştır.

Apsisin yanında iki yan apsis daha bulunmaktadır. Ancak kazılar sırasında bunların içerisinde sunak masalarına rastlanmaması nedeniyle bunlara yan apsis yerine pastoforia odaları, diakonikon ve prothesis demek daha doğru olacaktır. Kapalı haç planının en erken uygulamalarından biri olan yapının ilginç bir özelliği de narteksin kuzey ve güney iç duvarlarının yuvarlatılmış büyük birer niş hâline getirilmiş olmasıdır. Cephede görülen tuğladan yuvarlak pilasterler benzerlerinin sadece Selanik Panagia Halkeon yapısında görüldüğü ilginç bir özelliktir. Yapıldığı dönemdeki işlevi bilinmemekle beraber kilisenin bir alt yapısı bulunmaktadır.

1960'larda yapılan onarım ve kazı çalışmaları sırasında IV. Haçlı kuvvetleri tarafından buldukları Filadelfion Meydanı'ndan sökülerek, Venedik San Marco Kilisesi'nin güneybatı cephesine konan Tetrarkh kabartmalarından birinin porfir taşından ayağının bulunması adı geçen meydanın çok yakınlarda olması gerektiği fikrini akla getirmektedir.

Pantokrator Manastırı (Zeyrek Kilise Camii)

Pantokrator Manastırı kiliselerinin bulunduğu arazide Geç Roma devrinde olduğu düşünülen ve Hilara Evi olarak anılan bir özel mülk olasılıkla bu yerdeki ilk binaydı. Bu bölgeden başlayıp Cibali'ye kadar olan bölgeyi kapsayan bir Roma mezarlığının Bizans'ın ilk yüzyıllarda kullanılmış olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bıçakçı Ali Mescidi yakınlarındaki bir hipojenin varlığı bu görüşü destekler niteliktedir.

Bugün manastırdan geriye kalan yan yana üç kilisenin bazı kaynaklarda Macar Kralı Ladislas'ın kızı ve Bizans İmparatoriçesi Irene tarafından inşa ettirildiği iddia edilse de, genel kani inşaatın İmparator II. Ioannes Komnenos (1118-1143) tarafından yaptırıldığı yönündedir. Bu manastır topluluğuna ait kuruluş vakfiyesi (tipikon) sayesinde çok önemli bilgiler edinilmiştir. 15 Ekim 1136 tarihinde imparator tarafından imzalanan bu

21- Pantokrator Manastırı (Zeyrek Camii)

tipikon sebebiyle manastır topluluğunun bu tarihten önce bitirilmiş olduğu genel olarak kabul edilen bir görüştür. Öte yandan 1134 yılında ölen İmparatoriçe Irene'nin buraya gömülmesi sebebiyle de burada en azından manastırın bazı bölümlerinin bitirilmiş olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu tür manastırlar genellikle yaşlılıkta ya da herhangi bir siyasi olay neticesinde olumsuz yönde gidebilecek olaylara karşı bir sığınma yeri olarak düşünülmüştür. İmparatorluk ailelerinin geleneksel mezarı olan Havariyun/12 Havari Kilisesi yanındaki yuvarlak binada 1028 yılından sonra yer kalmadığından, manastır, kurucusunun aile üyelerinin gömülmesi amacına da hizmet edecek şekilde planlanmıştır. Bu manastır kiliselerinde ilk gömülen 1134 tarihinde ölen İmparatoriçe Irene olmuş, onun ardından kocası II. Ioannes Komnenos'da (1118-1143) 1143 tarihinde öldüğünde yine buraya gömülmüştür.

Pantokrator Manastırı seksen kadar rahibiyle hayli büyük bir manastırdı ve bu manastır zaman içerisinde başka şehirlerden topladığı dinî nesnelere ünlenmişti.

Yan yana üç kilisesi bulunan manastırın inşaatı Nikeforos adlı bir mimar tarafından yapılmıştır. Kiliselerden güneyde olanı İsa Peygambere, ortada olanı başmelek Mikâil'e ve kuzeyde olanı ise Şefkatli Hz. Meryem'e (Maria Eleousa) ithaf edilmiştir.

Yapıda 6 yataklı ve hasta keşişlere ayrılmış bir sanatoryum, değirmen, hamam, eczane, ekmek fırını, mutfak, ahır, yatalak 24 yaşlı için yaşlılar evi, cüzzam hastanesi, 50'si beş koğuştaki olmak üzere 56 yataklı bir hastane bulunmaktaydı. Manastırın hastanesinde yılın yarısında şehir dışına çıkmalarına müsaade edilmeksizin ve düşük ücretle çalışan doktorların arasında, 12 yataklı kadınlar koğuşunda, erkek doktorların yanında görevlendirilen bir de kadın doktor bulunmaktaydı. Zaman içinde hastalara ayrılan yataklarla beraber hastane sayısı da azalmış, kadın doktorlar 1136 ve 1282 yılları arasında olasılıkla batı etkisiyle tıp mesleğinden uzaklaştırılmışlardır.

Şehre saldıran IV. Haçlı kuvvetlerinin çıkardığı 12-13 Nisan tarihli yangında herhangi bir hasar görmeyen manastır, bu yangının ertesi günü şehri ele geçiren Haçlılarca yağmalanmıştır. 1204-1261 yılları arasındaki IV. Haçlı kuvvetlerinin istilas sırasında yapı Venediklilerin idaresine geçmiş, buradan çok sayıda kutsal nesne götürülmüştür. Aslen Ayasofya'da durup cuma günleri bir tören alayı ile buraya getirilen ve bu dönemde şehirdeki en kutsal eşyalardan biri olarak addedilen Hodegetria Meryem ikonası sürekli muhafaza edilmek üzere bu manastıra getirilmiştir.

22- Pantokrator Manastırı (Zeyrek Camii)

İçinde bulunduğu mali sorunlar nedeniyle yeni kurulan Haçlı Krallığı'nın son kralı olan II. Baldwin tamirine para ayıramadığı Bizans sarayları yerine, hükümdarlığının son günlerinde manastırı saray olarak kullanmış, hatta buradaki ikameti sırasında çatılardaki kurşun kaplamaları da satmıştır. Manastır ayrıca daha önce Venediklilerce hazine, yönetim binası ve mahkeme olarak da kullanılmıştır.

Şehrin IV. Haçlı kuvvetlerinden geri alınmasının ardından Bizans idaresinde manastır, kurulduğu dönemde olduğu gibi siyasi rakiplerin hapsedildiği bir yer olmuştur. Yapının fethin ardından sonra bir süre bezistan olarak kullanıldığı iddia edilmiştir. Ancak, bu yapılar topluluğu, camiye çevrilen ilk beş ya da sekiz Bizans kilisesinden biri olup başlangıçta cami, daha sonra 18 ya da 20 yıl süreyle medrese olarak kullanılmıştır. Medrese, zamanla ilk müderrislerinden Mehmed Zeyrek Efendi'nin adıyla anılır olmuştur. Bu medrese 1470 yılına kadar İstanbul'da eğitim veren ilk Osmanlı yapısı olması itibarıyla çok önemlidir. Manastırın bazı binaları medrese hâline getirilirken, kilisenin batısında yer alan elli beş papaz odasının da medrese öğrencilerinin kalması için kullanıldığı öne sürülmüştür.

Şehrin en büyük manastırlarından biri olan yapılar topluluğundan geriye, birbirine bitişik üç kilise kalmıştır.

İsa Peygambere ithaf edilmiş olan güney kilisesi

en erken inşa edildiği düşünülen yapı olup kapalı haç planlıdır. Binanın ortasında yer alan kubbe on altı dilimlidir. Her dilim içerisinde de birer pencere vardır. Kubbenin altında bulunan pandantifler üzerinde Osmanlı kalem işlerinde dört halifenin isimleri yazılıdır. Kapalı kollu haç planının kollarını oluşturan beşik tonozların her birinin birbiriyle kesiştiği noktanın altında ve kubbeyi desteklemek amacıyla konulmuş olan Osmanlı barok tarzda sütun görüntüsü verilmiş taş payeler vardır. Bu payeler olasılıkla kendilerinden önce burada var olan sütunların yerlerine konmuşlardır.

Başmelek Mikâil'e ithaf edilmiş orta kilise tek nefli bir mekândır. Bu bölümde biri batıda diğeri doğuda olmak üzere iki kubbe vardır. Bunlardan batıda olanı on altı dilimli olup her dilim içerisinde pencere açıklıkları bulunmasına rağmen, bu pencerelerden altı tanesi içleri duvar örülmek suretiyle kapatılmıştır. Kubbenin ortasında çarkifelek benzeri bir süsleme kalem işi tekniğinde yapılmıştır. Doğu yönünde yer alan diğer kubbe ise elips yapıdadır ve buraya inşaatın ileri bir safhasında baştan beri planlanmamış izlenimi veren bir şekilde yapılmıştır. On iki dilimli olan kubbedeki her dilim içerisinde bir pencere vardır. Kubbenin ortasında olasılıkla en son onarımlar sırasında konulmuş olan bitkisel bir kalem işi süsleme vardır. Her iki kubbe arasında kuzey-güney doğrultusunda tüm orta yapıyı enlemesine geçen genişlikte bir kemer vardır.

23- Pantokrator Manastırı (Zeyrek Camii)

Meryem Ana'ya ithaf edilmiş olan kuzey kilisesi kubbenin sütunlarla desteklediği tipte kapalı Yunan haçı planlı bir yapıdır. Bizans döneminde kubbeyi destekleyen dört sütun, Osmanlı döneminde yerlerine konan payelerle değiştirilmiştir. Bunlardan doğu yönünde bulunan ikisi dörtgen ve kesme taştan, batı yönündeki diğer ikisi ise altıgen ve taş tuğla almaşık biçimde örülmüşlerdir.

Bu bölümdeki kubbe, binanın boyutlarıyla kıyaslanınca küçük kalmaktadır. Diğer bölümlerin aksine buradaki kubbe üzerinde kaburgalar görülmemekte ve kubbe üzerinde sekiz adet pencere bulunmaktadır. Orta yapıda örnekleri görüldüğü gibi bu kubbenin tam ortasında da son onarımlar sırasında yapılmış bitki süslemesi vardır. Kapalı kollu haç planlı yapıda, haçın güney kolunu oluşturan ve orta yapıya geçişte bulunan tonozun doğu ve batı yönündeki tuhaf görünümlü derin pencereler, kubbenin ağırlığının olasılıkla bu yöne kaymasına sebep olmaktadır. 1997 yılında başlayan çalışma ile

24- Meryem Ana Kiriottissa Manastırı Kilisesi (Kalenderhane Camii)

çatılardaki kurşunlarının büyük bölümü yenilenmiş, bu işlem sırasında da çoğunluğu kuzey kilise apsisi üzerinde ve ayrıca küçük bir kısmı da güney kilise diakonikonu üstünde amforalara rastlanmıştır. Yarısına yakını buluntu yerlerinde bırakılan amforaların kalanları, kapalı durumda olan Vakıflar İnşaat Eserleri Müzesi'ne götürülmüştür.

Önceki tamirler sırasında bemanın altında kripta benzeri bir odanın ortaya çıkarılmış olmasına karşın yapının bir alt yapısı olmadığı düşünülüyordu. Ancak, 2000'li yılların ortalarında başlayan onarım çalışmalarında bir rastlantı sonucunda bir alt yapı ortaya çıkarılmıştır. Hâlen onarım çalışmaları devam etmekte olduğundan bu alt yapının biçimine dair kesin bilgilere ulaşılamamıştır.

Meryem Ana Kiriottissa Manastırı Kilisesi (Kalenderhane Camii)

Yapılan kazılara göre bugünkü yapının olduğu yerdeki ilk bina yaklaşık 400 yılı civarında inşa edilmiş ve VI.

25- Meryem Ana Kiriottissa Manastırı Kilisesi (Kalenderhane Camii)

yüzyıla kadar kullanılmış olan bir Roma hamamıdır. Bugünkü yapının olduğu yerde inşa edilen ilk kilise ise VI. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen ve Kuzey Kilisesi adıyla anılan yapıdır. Bunun hemen ardından Bema Kilisesi

olarak adlandırılan yapı inşa edilmiştir. Her iki kilise de bir manastıra bağlıdır. Ancak Mango, özellikle bu iki kilisenin inşa tarihlerinin çok kesin ve doğru olarak kabul edilmemesi gerektiği düşüncesindedir. Mango, aynı şekilde

özellikle Bema Kilisesi adıyla anılan yapının bir manastıra ait olduğu düşüncesini de sağlam dayanaklardan yoksun görmektedir. X-XII. yüzyıllar arasında bir dönemde Kuzey Kilisesi geriye sadece apsisi kalacak şekilde yıkılmış, naos

ve iç narteks bölümleri ise mezarlık olarak kullanılmıştır. Bema Kilisesi ise XII. yüzyıla kadar kullanımda kalmış bugünkü kilisenin inşasından önce diakonikon bölümünde iki küçük şapel inşa edilmiş ve bugünkü kilisenin inşası ile Bema Kilisesi 1195 yılı civarında yerini günümüzdeki yapıya bırakmıştır. Dönemin şairlerinden Konstantinos Stilbes'in tasvirine göre, eldeki yapının 25 Temmuz 1197'deki büyük yangından sonra tahrip olması nedeniyle yeni yapının inşaatına ancak bu tarihten sonra başlanmış olmalıdır. Bu arada Bema Kilisesi diakonikonunda bulunan ve XII. yüzyıl başlarına tarihlenen Meryem Kiriotissa freskosu ile bugünkü ana kilisenin iç narteksine giriş kapısı üzerinde bulunan ve Palaeologoslar devrine tarihlenen bir başka Meryem Kiriotissa freskosu yüzünden yapının büyük olasılıkla en azından Palaeologoslar devrinde Meryem Kiriotissa'ya adanmış ve bu yapının da manastırın ana kilisesi (katholikon) olduğunu söylemek mümkündür. Yapının ithaf edildiği düşünülen Meryem Kiriotissa Kilisesi'nin yerinin Topkapı'daki Aziz Romanos Kapısı ile Kocamustafapaşa'daki Aziz Mokios Sarnıcı arasında bir yerde olduğuna inanılmaktaydı. Ancak X. yüzyıldan sonraki Bizans kaynaklarında bahsi geçen Kirou Manastırı'yla kastedilen, bugünkü Kalenderhane yerinde bulunan önceleri Bema Kilisesi, sonraları da bugünkü adıyla anılan ana kilisedir.

Şehrin IV. Haçlı kuvvetlerince alınışından sonra bu kilise Latinlerin eline geçmiştir. Diakonikon'daki bir yarım kubbe üzerinde bulunan ve Fransızlar tarafından 1228 ile 1261 tarihleri arasında boyandığı düşünülen Assisili Aziz Francis freskoları yapının kullanımına ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Bunlar Aziz Francis'in hayatına ilişkin dünyadaki en eski freskolardır. Freskoların bulunduğu mekânın hemen yanında başka resimler olması da mümkünken Osmanlı döneminde inşa edilen bir ev bu yapının üzerine oturtulduğu için resimlere dair bir iz kalmamıştır. Gelişmeye başladıkları ilk dönemlerde Fransisken ve Dominikenlerin beraberce çalışmaları nedeniyle bu yapının Latin istilası döneminde hangileri tarafından kullanıldığını söylemek mümkün değildir.

Osmanlı fethinin ardından, yapının nasıl kullanıldığı konusunda farklı görüşler vardır. Bunlardan ilkinde göre Kalenderî ve Mevlevîlerin yakınlaşması sonucunda İstanbul'daki ilk mevlevîhane bu yapıdadır. Başka bir görüşe göre ise yapı Fatih devrinde bir imaret ya da zaviye olarak kullanılmış ve daha sonra Kalenderhane adı ile meşhur olmuştur. Kilisenin Fatih'in bu yapıyı fakirlere vakfetmesi sebebiyle Kalenderhane adıyla anıldığını ve daha sonra bu yapıya bir medrese ve mektebin eklendiğini ileri süren bir araştırmacı, daha

26- Vefa Kilise Camii /Molla Güranî Camii

sonraki başka bir yazısında yapının ilk önce imaret ve zaviye, ardından medrese ve en sonunda da cami olarak kullanıldığını yazmıştır. Ancak yapının adını aldığı Kalenderîlerin düzene karşı olan genel tavırları sebebiyle olasılıkla onları denetim altında tutabilmek amacıyla kendilerine tahsis edilen bu yapının çok uzun süre Kalenderîlerin elinde kaldığını düşünmek doğru olmayacaktır. 1746-1747 yıllarına tarihlenen kitabeden, kötü durumda olan yapının Beşir Ağa tarafından onartıldığı belirlenmiştir. 1854-1855'e ait bir başka kitabeden de yanmış ve terk edilmiş durumda olan yapı, bu tarihlerde Hacı Kadri tarafından onartılmıştır. Yapının, 1930 yılında yıktırılan medrese ve sıbyan mektebinin dışında 1928 yılında yapıya yıldırım isabet etmesi neticesinde de minaresi yıkılmıştır. 1953 yılı itibari ile namaza açık olduğunu öğrendiğimiz yapının o zamanki durumuna ilişkin bilgi sahibi değiliz. Yapının adı ile ilgili olarak, geçmişte nasıl Mevlevîlere ait yapılara mevlevîhane deniliyorduyse Kalenderîlere ait yapılara da Kalenderîhane denmesi uygun olacaktır.

Burada, farklı yapı evreleri kazılar sonucunda

ortaya çıkarılmış üç ayrı kilise vardır. Bugün görünen yapı, kapalı kollu Yunan haçı planlıdır. Kubbe "L" biçimli köşe duvarları tarafından desteklenmektedir. Ana mekânın üstünde basık ve penceresiz bir kubbe bulunmaktadır. Apsisin olması gereken bölüm, buraya geçmişte inşa edilmiş bir ev sebebiyle düz biçimdedir. Kuzey ve güneyde bulunan prothesis ve diakonikonun girişleri yapılan onarım sonucunda kapatılmıştır. Bunlardan güneyde yer alan diakonikon içinde Assisili Francis'e ait freskolar (bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde) bulunduğu gibi hâlen yerlerinde muhafaza edilen mozaikler ve freskolar da vardır. Ana mekândan kuzey ve güney yönüne olan açıklıklar zaman içinde kapatılmış olup aslında buralardan çıkışlar söz konusuydu. Olasılıkla manastıra yaptığı bağış karşılığında bazı vatandaşlara tanınan bir ayrıcalık olan aile üyeleriyle birlikte manastır kilisesine bitişik bir mekâna gömülme sebebiyle kuzey ve güneyde verandalar şeklinde yapılmış parekklesionlar vardır. Bu durumun en kesin kanıtları, özellikle güney cephedeki fresko kalıntıları ve yaklaşık 2 m mesafede ve binaya paralel giden duvarlardır.

27- Vefa Kilise Camii / Molla Güranî Camii

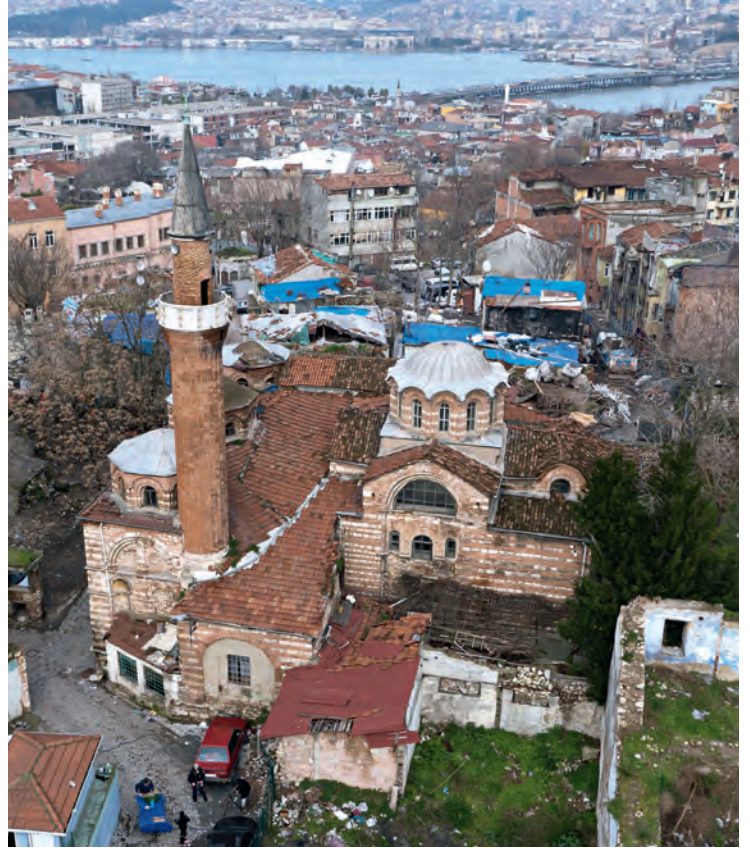
Vefa Kilise Camii/Molla Güranî Camii

Bu yapı ile ilgili ayrıntılı bir bilimsel ve arkeolojik çalışma yapılmadığından, gerek ithafı gerekse tarihi açısından farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Bina, daha önce burada bulunan bir V. yüzyıl yapısının yerinde inşa edilmiştir. Ancak ne tür bir yapı olduğu belli olmayan bu V. yüzyıl binasının yanı sıra bölgede çok sayıda erken dönem tarihli sarmıncın varlığı bilinmektedir: Bu sebeple, şehrin merkezine yakın olan bu bölge özellikle erken dönemde yoğun bir iskâna uğramış olmalıdır. Zira yine yapının yakınlarında olan ve ne oldukları çok kesin olarak belirlenememiş Bizans duvarlarının varlığı da bilinmektedir.

Binanın Bizans dönemindeki ithafı konusunda farklı görüşler vardır. Bunlar: Aziz Theodoros Manastırı, Hz. Meryem Theotokos, Aziz Prokopios he Helone, ve Gorgoepikoos'tur.

Yapının İstanbul'un fethinin ardından kiliseden camiye çevrilen ilk sekiz eserden biri olduğu ileri

28- Vefa Kilise Camii / Molla Güranî Camii

sürülmüştür. Kaynakların hemen hemen tümünde verilen tek bilgi yapının fetihten sonra, 1487'de ölen Şeyhülislam Şemseddin Ahmed Efendi ya da daha çok bilinen adıyla Molla Güranî tarafından camiye çevrildiğidir.

Eski eser meraklısı Hidayet Fuat Tagay yapı içinde araştırma ve tamir izni almış ve bunun sonucunda yapı içinde mozaikler ortaya çıkartılmıştır. Ancak izni kendisi olsa bile Hidayet Fuat Tagay'ın yapı içinde araştırma işini Mayıs 1937 ile Mart 1938 tarihleri arasında Miltiadis Nomidis'e verdiği iddia edilmiştir.

Kapalı kollu Yunan haçı planlı yapı sütun destekli tiptedir. Çok ince sütunlarla desteklenen kubbede yapısal sorunlar olduğu iç ve dıştaki çatlaklardan görülebilir durumdadır. Konstantinos Lips Manastırı kuzey kilisesi örneğinde olduğu gibi, ortalarında iki sütuncuğun bulunduğu bir üçüz pencere düzenlemesi olmasına karşın gerek apsis gerekse yan apsis ya da pastoforianın pencereleri de asıl yapıldıkları dönemden farklı olarak kapatılmışlardır. Yapının batı bölümüne XIV. yüzyılda bir ekleme yapılmıştır. Eklenen bu kısmın üst örtüsündeki kubbelerin içinde mozaikler bulunmaktadır. Bunlardan güneyde ve ortada yer alanları içinde üzerlerinin cami görevlileri tarafından sıvanmasına karşın hâlen gölge olarak görülebilen mozaikler, şehirdeki az sayıdaki Bizans duvar mozaîği olmalarından ötürü çok önemlidirler.

Kubbenin ortasında kucağında çocuk İsa Peygamberle tasvir edilen Hz. Meryem ve onun etrafındaki sekiz kubbe dilimi içinde eski ahit peygamberlerinin tasvirleri bulunmaktadır.

Orta döneme tarihlenen başka manastır kiliselerinde olduğu gibi bu yapıda da kilisenin altında bir sarnıç bulunmaktadır. Zamanla kullanım dışı kalan bu sarnıca bugün itibarıyla girmek mümkün değildir.

Binanın batı cephesi ve minare korkuluğu içinde de önceki evrelere ait olan korkuluk levhalarının parçaları kullanılmıştır.

Yapının doğu yönündeki bahçesinde çokça mimari kalıntıya rastlamak mümkündür. Korkuluk sütuncuğundan, monogramlı sütun başlığı ve apsidal tuğla bir duvar kalıntısına kadar malzemeyi sunan bahçenin, yapının zemininden yaklaşık 1 m yüksekte olması burada yapılabilecek bir kazı sonucunda yeni bilgilerin edinilmesini sağlayacaktır. 2006 yılında bu bahçede bulunan ve bir Alman kavmi olan Gepid Kralı Thrasarich'in I. Iustinianos dönemine tarihlenen mezar taşı, ihmal edilmiş bu yapının neler sunabileceğinin bir göstergesidir.

Meryem Ana Peribleptos Manastırı Kilisesi (Sulu Manastır)

Olasılıkla bölgede bulunan su kaynakları ve bunun manastır içinde kutsal bir su olarak addedilmesi sebebiyle bu yapıya Sulu Manastır denmektedir. Bu bölgede varlığı bilinen Helenianai Sarayı yakınlarında, III. Romanos Argiros (1028-1034) tarafından büyük harcamalarla bir alt yapının üstüne inşa ettirilmiştir. İnşa tarihi olarak 1031 önerilmiştir. Ancak Meryem Ana'ya ithaf edilmiş olan bu manastır kilisesinin inşaatı 1034 yılından önce bitirilmiş olmalıdır, zira imparator 12 Nisan 1034 tarihinde buraya gömülmüştür. Yapılış tarihinden bir süre sonra III. Nikeforos Boteniates (1078-1081) tarafından 1080 yılı civarında tamir ettirilmiştir. Bunun hemen ardından meydana gelen yönetim değişikliği sırasında aynı imparator, hayatını kurtarmak için bu manastıra keşiş olarak girmiştir. Burayı yaptıran III. Romanos Argiros gibi, tamir ettiren III. Nikeforos Boteniates de buraya gömülmüştür. İmparatorlardan III. Romanos Argiros'un yapının kuzeyinde mermer bir lahit içinde gömülü olduğu bilinmektedir.

Manastır kilisesinin bugün itibarıyla sadece alt yapısının olması asıl kilisenin nasıl olduğuna dair kesin bir bilgi edinilmesini engellemektedir. Öte yandan alt yapı üzerine inşa edilmiş manastır kiliselerinde genellikle

alt ve üst yapıların aynı plan tipinde olmaları sebebiyle kilisenin de kapalı haç plan tipinde olduğunu iddia etmek mümkündür. Tuğladan inşa edilmiş olan alt yapı gibi bunun üstünde bulunan kilisenin de tamamıyla tuğladan yapıldığını iddia etmek olasıdır. Alt yapının inşa edildiği tepeden kaymasını engellemek amacıyla güney yönünde geniş tuğla kemerlerle teraslama yapılmıştır.

IV. Haçlı kuvvetlerinin şehri ele geçirmesinin ardından 1206 yılına kadar Rum keşişlerin elinde kalan manastır, bu tarihten sonra işgalci Katoliklerin kullanımına geçmiştir. Şehri 1261 yılında geri alan VIII. Mikhael Palaiologos (1261-1282) manastırı tamir ettirip kendisi, eşi Theodora ve oğlu Konstantinos'un bir mozaik tasvirini buraya yaptırmış ve bu mozaik 1782 yılına kadar gelebilmiştir. 1402'de yıldırım isabeti ve yangınlar sonucunda yapıda büyük zarar meydana gelmiştir. Palaiologoslar Hanedanı boyunca yılda bir kez önemli bir dinî bayramda ziyaret edilen bir manastır hâline dönüşen yapı topluluğu, fethe kadar önemini korumuştur. 1422 yılındaki Türk kuşatması sırasında İmparator Manuel Palaiologos sadık Giritli askerleri ile birlikte manastırı üs seçmiştir. Fetihden önce şehri gezen bir Ermeni hacının yapıdan "bizim manastır" diye bahsetmesi ilgi çekicidir. Fethin ardından XVIII. yüzyıl tarihçisi Camcıyan'ın bildirdiğinden yola çıkarak II. Mehmed'in Bursa'dan Patrik Yovakim (ya da Hovagim) ve şehrin ileri gelen 6 Ermeni ailesini (daha sonra 6 cemaat adıyla anılacak) İstanbul'a getirdiği ileri sürülmüştür. Ancak bu görüşe sonraki dönemlerde karşı çıkılmış, ve II. Mehmed'in fetihden önce Bursa'ya hiç gitmediği ve bu sebeple de Patrik Yovakim'i getirmediği iddia edilmiştir. Kilisenin fetihden sonra da 1643'e kadar Rumlarca kullanıldığı görüşünün yanı sıra, geleneksel tarihsel söylemini kabul eden Ermeni tarihçiler kilisenin fethin ardından Ermeni cemaate verildiği görüşünü savunurlar. Başka bir tarihçi İnciciyan ise kilisenin kendilerine Kanunî zamanında verilmiş olduğunu yazmıştır. İstanbul patriği unvanını ilk kez kullanan Patrik Astvasatur'un bu unvanı kullandığı tarih olan 1543 itibarıyla de kilisenin bu dönemde Ermenilere geçmiş olabileceği görüşü ağırlık kazanmaktadır. 1722'de geçirdiği yenileştirme çalışmalarının ardından 1782'de yanmış ve 1804'te Hassa mimarları Minas ve Hagop Amira Güllapyan tarafından tekrar inşa edilmiştir.

1885-1887 yılları arasında Mikhael ve Hovannes Hagopyan kardeşlerin bağışları ile bugünkü Surp Kevork Kilisesi ve bunun her iki yanındaki iki okul inşa edilmiştir. Zaman içerisinde parçaları yok olan manastırın kilisesinin alt yapısı üzerinde bugün Sahakyan Nunyan Lisesi bulunmaktadır. 1998 yılı itibarıyla görülebilir hâle

29- Hristos Evergetis Manastırı Kilisesi (Gül Camii)

gelen bu alt yapı içerisinde yapılan çalışmalar sonucunda, bunun yakınında yine manastıra ait başka mimari bölümler daha ortaya çıkarılmış ancak kesin işlevleri belirlenememiştir.

Hristos Evergetis Manastırı Kilisesi (Gül Camii)

Yapının Türk döneminde kullanılan ismi olan Gül Camii ile ilgili çeşitli iddialar vardır. Bunlardan ilkinde göre, İstanbul'un fethedildiği dönem bahar ve etraf güllerle dolu olduğundan bu adla anılmıştır. İkinci bir görüşe göre ise yapının içinde, güneydoğu yönünde bulunan mezarın Gül Baba'ya ait olduğu şeklindeki inanış nedeniyle cami bu isimle anılmaktadır. Üçüncü bir görüş de Gül Camii isminin yapının güzelliği sebebiyle verildiği yönündedir. Ancak her

üç görüş de bu meseleye kesin bir açıklık getirememektedir. Bunların dışında Evliya Çelebi'ye göre yapının camiye çevrilmesi sırasında gül suları ile yıkanması isminin kaynağını oluşturmuştur. Öte yandan 1546 tarihli vakıf tahrir defterlerinde yapıdan "Cami-i Gül" diye bahsedilmesi bu yapının adının en azından XVI. yüzyıldan beri kullanıldığının bir göstergesidir.

Yapının Azize Theodosia, Hristos Evergetis, Eufemia, Aziz Sebastian ve Azize Anastasia'ya ithaf edilmiş olduğu konusunda beş ayrı görüş vardır.

Bir çeviride XV. yüzyılda İstanbul'a gelen bir Rus hacı Zosimos'un, Aya Theodosia'nın kutsal bakiyelerini Evergetis Manastırı'nda gördüğü, diğer çeviride ise bu röliklerin Evergetis Manastırı'nda gömülü olduğu

30- Pamphkaristos Manastırı (Fethiye Camii)

söylenmektedir. Ancak şehirde Evergetis adlı iki manastır bulunmaktaydı. Bunlardan Meryem'e ithaf edilmiş olan Theotokos Evergetis Manastırı genellikle surdışında olduğu düşünülen bir yapı iken, İsa'ya ithaf edilmiş olan Hristos Evergetis Manastırı şehirde Haliç'te bulunmaktaydı. Azize Theodosia Kilisesi'nden ise ilk kez XVI. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da bulunmuş, yapıyı görmüş ve bundan "Ayakapısı ile Cibalikapısı yakınındaki Theodosia Kilisesi" diye söz eden bir Fransız tarafından bahsedilmiştir. Yine aynı yüzyılda şehri gezen bir Alman seyyah da İstanbul'un sur kapılarından bahsederken 12 numaralı Ayakapının adını Aya Theodosia'dan aldığını yazmıştır. Öte yandan Azize Theodosia Kilisesi'nin Yeni Ayakapı yakınındaki Sinan Paşa Mescidi olduğu da iddia edilmiştir. Buna sebep olarak da Rus hacılardan Zosimos'un, Evergetis Manastırı'nda gördüğünü söylediği Theodosia'ya ait röliklerin aslında Aya Theodosia Kilisesi'nde bulunduğunu ve bunun da şehri iyi bilmeyen bir yabancıнын birbirine yakın olan iki yapıyı karıştırması nedeni ile olduğu yazılmıştır.

Yapı, kapalı haç plan tipinin köşe duvarı destekli örneklerindedir. Bu plan tipindeki yapılar genellikle

küçükken Gül Camii boyutundaki bir örnekte uygulanması çeşitli yapısal sorunları da beraberinde getirmiştir.

Kendisi de hayli yüksek olan Gül Camii'nin büyük bir alt yapısı vardır. Yapı ile hemen hemen aynı boyutlardaki alt yapının asıl yapılış amacının ne olduğu kesin olarak belirli değildir. Üst yapıda olduğu gibi alt yapıda da inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır. Başka örneklerde rastlanıldığı gibi bir sarnıç ya da mezar binası olarak yapılmamış olduğu anlaşılan bu bölümde uzun dehlizler şeklinde bir yapı oluşturulmuştur. Yapının, Türk döneminde donanmaya ait cephaneye kullanıldığı iddia edilmişse de bunu destekleyecek sağlam kanıtlar bulunmamaktadır. Bu mahzenlerin Bizans döneminde önemli bazı ailelerin gömü yeri olarak kullanıldığını ancak iddia sahibi yazarın yaşadığı dönemde (XIX. yüzyılın sonunda) bazı Türk ailelerce ev olarak kullanıldığı belirtilmiştir.

Binanın üst yapısında bazı cepheler dikkat çekicidir. Doğu cephesi en karmaşık görünümlü olandır. Bu cephenin özellikle alt bölümlerinde duvarda çokça taş kullanılmış ve yapı genelinde üç sıra tuğla, bir sıra taş olan duvarlar burada bir sıra tuğla ve bir sıra taşa

kadar inmiştir. Bunların üstünde ise kötü durumda olmasına rağmen Palaiologos dönemine ait olduğu anlaşılabilen tuğla keramoplastik bezeme izleri vardır. Bu tür cephe süslemesinin benzerleri Pammakaristos ve Lips Manastır Kilisesi güney yapısı doğu cephelerinde de görülmektedir. Kuzey yan apsisi de güneydekini tekrarlar biçimde olup burada ayrıca daha iyi durumda olan keramoplastik bezeme izleri ile bunların hemen üzerinde ve çatının yaklaşık 1 m kadar altında testere dışı deseni görülmektedir. Bu, yapıda görülebilen tek testere desenidir.

Yapının planını oluşturan kapalı haçın doğu kolunda yer alan ana apsis ile bundan kuzey ve güney yönlerde yer alan yan apsislere geçiş, bema yan duvarları içinde bulunan kemerli dar açıklıklardan olmaktadır. Gerek ana apsisi gerekse haçın doğu kolunu destekleyen payelerden güney yönünde bulunanı içerisinde bir oda bulunmaktadır. Bu odanın kuzeye doğru bakan penceresi hâlen görülebilecek şekildedir. Hâlen kapalı olan bu odaya dokuz basamakla çıkıldığı, içeride bulunan bir sandukanın ve bunun üzerini örten örtüler ile bir türbanın varlığı ve giriş kapısının üstünde “Merkadi havariyun eshabi İsa Aleyhisselam.” (Burada İsa'nın havarilerinden biri yatıyor.) yazdığı Millingen'den öğrenilmektedir. Şehri 1851 yılında ziyaret eden Rus Mouratieff'e bu yapıyı gezerken içerideki mezarın son Bizans imparatoruna ait olduğu söylenmiştir. Patrik Konstantinos 1862'de bu mezardan son Bizans imparatorunun mezarı olarak bahsetmiştir. Aynı mekân için halk tarafından Gül Baba Mezarı dendiği de bilinmektedir.

Yapı ile ilgili olarak yapılan tek monografya çalışmasında inşa teknikleri göz önünde bulundurularak Gül Camii'nin XI/XII. yüzyıllara özgü duvar teknikleri ile inşa edildiği sonucuna varılmıştır. Bu nedenle de yapının Aya Theodosia olamayacağını ama belki de Hristos Evergetis Manastırı Kilisesi olabileceğini belirtilmiştir. Üç inşa aşaması geçirmiş olan yapının en erken evresinin olasılıkla önceden var olan bir yapıya ait ve ikinci inşa aşamasının da XII. yüzyılda olduğu kanaatine varılmıştır. İkinci aşamanın inşası sırasında ilk dönem binası ve alt yapısının kısmen yıkıldığı ve son inşa aşamasının ise bugünkü yapının batı tarafında gözlenebileceği, ancak bu üçüncü evreye ait inşaatın, üst bölümlerinin yıkılmış olması nedeniyle önceki devirlerden ayırt edilmesinin güç olduğu belirtilmiştir.

Bizim de taraftarı olduğumuz görüşe göre Gül Camii'nin Aya Theodosia Kilisesi değil, Hristos Evergetis Manastırı Kilisesi olması en olası görüştür. 1930'larda bulunduğu zaman itibarıyla Ayakapı'ya yakınlığından

dolayı Ayakapı Şapeli olarak adlandırılan bu yapı kalıntılarının zamanla yok olduğu düşünülmekteydi. Ancak bu yapı kalıntılarının üzeri ve etrafında inşa edilen binalar sebebiyle görünmez duruma geldiği 2000 yılında tarafımızdan tekrar bulunmasıyla anlaşılmıştır. Bulunan yapı kalıntılarının Ayakapı'ya sadece 15 m mesafede olması kapıya adını veren yapının Aya Theodosia olabileceği fikrini akla getirmektedir. Kuzey yönüne bakan taş tuğla tekniğinde inşa edilmiş apsisin iç bölümünün zaman içinde sarnıç olarak kullanıldığı sarnıç sıvasından anlaşılmaktadır. Bu yapı kalıntısının bir alt yapı olduğu anlaşılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda daha geniş bir alana yayılan yapı kalıntılarının Aya Theodosia Manastırı'na ait olabileceği tespit edilmiştir. Bu durumda Gül Camii'nin Hristos Evergetis Manastırı Kilisesi ve onun hemen yakınındaki Ayakapı Kilisesi'nin ise Aya Theodosia olduğunu kabul etmek çok yanlış olmayacaktır. Böylece her yıl adına anma törenleri yapılan Aya Theodosia'nın kutlamalarının, aynı adlı Aya Theodosia Kilisesi yerine hemen yakınındaki çok daha büyük Hristos Evergetis Kilisesi'nde yapılması mantıklı bir şekilde açıklanabilir.

Osmanlı fethinin ardından yapının camiye çevrilme işleminin 1490 yılı 26 Nisan'ında başlayıp altı ay gibi bir sürede tamamlandığı belirtilmiştir. Kiliseden çevrim işi biten Gül Camii'nin alt yapısının önceden varsayıldığı gibi donanma cephanesi ya da deposu olduğu düşüncesi sağlam bir dayanaktan yoksundur. Hüseyin b. İsmail (Ayvansarayî), Gül Camii'nden donanmaya ait eşyaların depolandığı bir mahzen olarak bahsetmektedir. Ancak tersane ve buna ait depoların Kasımpaşa'da olması sebebi ile yapının cami olarak kullanılmadan önce bir süre donanma deposu olarak kullanıldığını düşünmesi de bir yanlış değerlendirme sonucunda meydana gelmiş olabilir. Olasılıkla XVI. yüzyıldaki bir deprem neticesinde klasik Osmanlı tarzındaki kubbe inşa edilmiştir. Gül Camii, II. Mahmud zamanında (1808-1839), olasılıkla da 1832 yılında, Hacı Stefanos Gaitanaki Maditenou tarafından baştan aşağı onarılmıştır. Hünkâr mahfili de büyük ihtimalle bu onarım sırasında eklenmiştir. Bundan sonraki dönemde bilinen bir onarım olmamakla beraber, yapının 1960'ların başlarında bir tamir gördüğü belirtilmiş ancak buna ait herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Hristos Pantepoptes (Eski İmaret Camii)

Bugün Eski İmaret adıyla anılan yapının Bizans dönemindeki adına ilişkin ilk fikri ileri süren Patrik Konstantinos'tan sonra yapılan yayınların hemen hemen tamamında bu yapının Pantepoptes Kilisesi olduğu kabul edilmiştir. Pantepoptes, İsa Peygamberin sıfatlarından

olup “her şeyi gören” anlamındadır. Pantepoptes Kilisesi, Aleksios Komnenos’un en çok güvendiği kişi olan ve kendisi askerî manevralarla meşgulken idari işleri yürüten annesi tarafından inşa ettirilmiştir. Anna Dalassena 1 Kasım 1102 tarihinde öldüğüne göre, kilise bu tarihten daha önce inşa edilmiş olmalıdır. Yapının inşa edildiği tarihten sonraki durumu ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Richter, Bizanslı yazar Pahimeres’e dayanarak bu manastırın bir erkek manastırı olduğunu belirtmiştir. Şehrin Haçlılarca ele geçirilmesinin ardından bu yapının, 1206 yılında Benedikten tarikatına verildiği ve 1261’den sonra tekrar Bizanslılara döndüğü kaydedilmiştir.

İstanbul’un fethinin ardından kiliseden camiye çevrilen ilk sekiz eserden biri olduğu iddia edilir. Fatih Camii’nin sekiz medrese binasının inşasının ardından bu külliyenin imaret binası yapılarına kadar eser Eski İmaret adıyla kullanılmıştır. Ayasofya vakfına dâhil olan yapının minberi Belgrat fethinde şehit olan Şeyhülislam İshak Efendizade Ahmed Efendi tarafından hediye edilmiştir. Öte yandan fethin ardından bu yapının camiye çevrilmeyip medreseye çevrildiği ve bu medresenin de papaz odaları denilen otuz beş odayı kullandığı, manastırın kilisesinin ise dershaneye dönüştürüldüğü yazılmıştır. Fatih Camii’nin inşaatının bitirilmesinin ardından manastırın kilisesinin camiye, medresenin de imarete çevrildiği belirtilmiştir. 1990’ların başında yıkık durumdaki minarenin pabuç bölümü kaldırılınca bunun arkasındaki duvarda bulunan haç şeklindeki keramoplastik süsleme ortaya çıkmıştır.

2000 yılında cami imamının yapının nem sorununu çözmek amacıyla yapının güney ve doğu duvarları boyunca yaptığı kazılarda zeminde taş levhalar ortaya çıkmıştır. Bunlar olasılıkla alttaki sarnıcın üst kısmına aittirler. Fakat bu bölümde olma ihtimali bulunan ek şapel ya da parekklesionun varlığı sebebiyle bu taş kapakların belki de altlarında bulunan mezarların kapakları olabileceği fikri de göz ardı edilmemelidir. Yine aynı alandan çıktığı anlaşılan toprağın yandaki sokağa dökülen kısmında Bizans keramiğine rastlanmıştır. Güney cephesinin bina içindeki karşılığında üçlü bir pencere ve bunlara ait iki sütunun çizimleri eski çizimlerde görülebilmekteyken, bugün dikkatli bakılınca sütunların başlıkları duvara gömük olarak görülebilmektedir. Bu bölüm büyük bir olasılıkla yapının güneyinde bulunan parekklesiona açılmaktaydı. Bunun bir kanıtı olarak da güneydoğuda bir kemer içinde görülebilen açık renkli fresko kalıntılarıdır. Binanın içine dış ve iç nartekslerden geçilerek ulaşılmaktadır. Naos içinde kubbeyi destekleyen dört adet altıgen paye vardır. Bu payeler olasılıkla daha önceden aynı yerde Bizans döneminde kullanılmış olan

sütunların yerine konmuşlardır. Bunların desteklediği kubbenin yanlarında yapının planı olan kapalı haç planının kollarını oluşturan beşik tonozlar vardır.

Naosa girişi sağlayan tek kapının üzerinde bulunan ahşap balkon ve merdivenler ile bu bölüme ulaşılmaktadır. Bu bölümün kuzey ve güney uçlarında iki adet küçük oda bulunmaktadır. Bu odalar boyutları itibari ile Lips Kilisesi’nde olduğu gibi özel ibadet mekânları olarak değerlendirilmelidir.

Binanın üstünde yer aldığı tepenin teraslandığı ve kemerlerle kaymanın engellendiği, binanın hemen doğusunda yer alan ev ve onunla kilise arasındaki kemerin varlığından anlaşılmaktadır. Binanın alt yapısı sarnıç işlevine sahiptir. Sarnıç, çizimlerinden anlaşıldığı kadarıyla plan itibarıyla üstteki yapının aynısı olup bu hâliyle kapalı haç şekilli bir plana sahiptir. Bu sebeple bugün için sadece alt yapıları bilinen gerek Topkapı Sarayı kimyahanesi altında yer alan kapalı haç planlı 21 numaralı sarnıç, gerekse Fatih Camii yakınındaki aynı planlı diğer bir sarnıcın da üzerlerinde benzer birer kilise bulunabileceği akla gelmektedir. Eski İmaret Camii hem alt hem de üst yapı planlarının çok benzer olması sebebiyle bu tip yapılardan elde kalan şu an için tek örneği oluşturduğundan çok önemlidir.

Atik Mustafa Paşa/Şeyh Cabir Camii

Yapının ithafı ve tarihi belirsizlikler içermektedir. Bu konuları aydınlatmak için çeşitli araştırmacılarca ileri sürülmüş altı ayrı görüş vardır. Bunlardan ilkinde göre yapı İsa Peygamberin havarilerinden Petros ve Markos’a ithaf edilmiştir. İkinci görüşe göre ise yapı Azize Tekla’ya ithaf edilmiştir. Üçüncü görüşe göre; bu yapı İlyas Peygambere ithaf edilmiştir. Dördüncü görüşe göre; yapı doktor azizler Kosmas ve Damianos yani Anargiroi’ye ithaf edilmiştir. Beşinci görüş; her ne kadar kuruluş itibari ile bu yapının Aziz Petros ve Markos’a adandığı kabul edilse de zamanla XIV. yüzyılda yapının Azize Anastasia’ya dönüştüğü şeklindedir. Bizim de taraftar olduğumuz son görüşe göre yapı Petrion’da bulunan Eufemia Manastırı Kilisesi’dir. I. Basileios’un (867-886) aile bireylerinin çoğunun gömüldüğü ve Nea Mone (Yeni Manastır) olarak da anılan yapı, imparatorun kendi döneminde inşa ettirdiği en önemli manastır binasıdır. Petrion’un yerinin kesin olarak belli olmamasının yarattığı soruna rağmen, Kariye yakınlarında Kesme Kaya adıyla anılan ve Aetios Sarnıcı yakınındaki bölge olabileceği düşünülmektedir. Şehre 1190 yılı civarında gelmiş olan bir İngiliz hacı, şehirdeki kiliselerle ve bunların içinde bulunan röliklerle ilgili bilgiler verirken Blakhernai civarındaki bir

31- Atik Mustafa Paşa/Şeyh Cabir Camii

kadınlar manastırı kilisesi olarak Eufemia Kilisesi'nden bahsetmiştir. Bu yapıya ilişkin bir bilgi de Alman seyyah Reinhold Lubenau'dan alınmaktadır. Lubenau'nun seyahatnamesini yayınlamış olan Sahn'dan öğrenildiğine göre; 1589 ya da bu tarihten kısa bir süre önce İstanbul'da bulunmuş olan Lubenau, patrikhanenin yer aldığı Pammakaristos Kilisesi'ni ziyaret ettikten sonra içinde çok güzel bir suyun bulunduğu (bu yapı olasılıkla bugün ayazması hâlâ faal durumda olan Blakhernai) bir kilise ve bunun yanında içinde Azize Eufemia'nın vücudu bulunan bir başka kiliseyi gördüğünü söylemektedir. Lubenau ilginç bir şekilde, bu kiliseyi gezerken yapı içerisinde renk renk mozaikler bulunduğunu ve kendisinin de bu mozaiklerden arkadaşı Hans Fugen'e vermek üzere bir kese topladığını yazmaktadır. 1980'li yıllarda yapı içerisinde yapılan tamirat çalışmaları sırasında orada bulunan bazı araştırmacılar temizlik çalışmaları sırasında zeminden çıkan kavanozlar

dolusu mozaik gördüklerini belirtmişlerdir. Lubenau'nun ziyareti esnasında duvardaki mozaikleri kazımasına müsaade edilmeyeceğinden, olasılıkla o da düşmüş olan mozaik parçalarını toplamıştı. Bundan da anlaşılacağı üzere yapının XVI. yüzyılın sonundaki durumu çok iyi değildi. Bunun sebepleri 1509'daki "küçük kıyamet" diye nitelendirilen deprem ve onun ardından 1557'de meydana gelen depremler olabileceği gibi, 1569 ya da 1588 tarihli yangınlar da olabilir. Bu yangınlardan 1569'da olanı XVI. yüzyılın en büyüğü olup Yahudi mahallesinde başlamış ve 36.000 ev yanmıştır. Bizans kilisesinden çevrilmiş Gül Camii'nde de yapı içinde bir mezara rastlanıldığından, hem bu yapıda hem de diğer yapılarda bu mezarların fetih öncesinden geldiği düşünülebilir.

Yapının Türk döneminde, 1512 yılında ölen Atik Mustafa Paşa tarafından camiye çevrildiği genel kabul gören bir görüştür. Bugün yapı içinde bulunan mezarın Hz. Cabir'e ait olduğu yönünde bir inanış olması sebebiyle buraya Cabir Camii de denmektedir. Bahsi geçen Hz. Cabir'in Eyyûb el-Ensari'nin'nin alemdarı Cabir b. Abdullah ya da Cabir b. Semüre olduğu belirtilmiştir. Bizans döneminde aynı yerde bulunan olasılıkla kasnaklı kubbe yerine bugünkü Türk kubbesi konmuştur. Cumhuriyet döneminde yapı 1980'ler ve 1990'lar olmak üzere iki dönemde tamir görmüştür.

Kapalı haç plan tipinin bir temsilcisi olan yapıda kubbe, "L biçimli" köşe duvarları tarafından desteklenmektedir. Haçın kollarından batıdaki, diğerlerine oranla biraz daha uzundur. Bazı araştırmacılar yapının kubbeli bazilikadan haç plana geçişte bir köprü görevi gördüğü fikrindeyken bazıları da bu yapıdaki haç planının İstanbul'daki en erken uygulaması olduğu sonucuna varmışlardır. Bugün görülen kubbe Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Biçimi itibarıyla klasik dönem Osmanlı kubbesi olan bu kısım, olasılıkla şehirde büyük tahribata yol açmış olan 1490 yangını ya da 1509 depreminin ardından inşa edilmiş olmalıdır. Köşe duvarları tarafından desteklenen kubbeye geçiş pandantiflerle olmaktadır. Kubbe penceresizdir ve içinde son tamirde yapılmış kalem işi süslemeler vardır. Yapının üst örtüsünün nasıl olduğu konusunda Mathews ve Hawkins'in 1985 tarihli makalelerindeki çizimlerde bizim de hemfikir olduğumuz bir biçim önerilmiştir. Buna göre yapının kubbesi küresel, yüksek kasnaklı ve içi pencerelidir.

Naosa girişte ortadaki kapıdan hemen sonra kuzey ve güney köşelerde bulunan ahşap basamaklı merdivenlerle çıkılan ahşap bir balkon kadınlara ayrılmıştır. Yapının orta bölümüne girişte kubbeyi destekleyen dört köşe duvarı vardır. Bunlardan

güneydoğuda olanın arkasında güney apsisine doğru giden yönde Hz. Cabir'e ait olduğu iddia edilen mezar ve bunun önünde de madenî korkuluklar vardır. Bu oda içinde bir sanduka ve mezarın girişinde de XIX. yüzyıla ait dört sütuncuklu bir açıklık ve bunun üstünde üçgen bir alınlık vardır. Mezar odasından kuzeye doğru kubbenin altına doğru ahşap bir minber vardır. Yapı içinde Bizans dönemi bezemesine dair herhangi bir ize rastlanmazken 1988 yılındaki tamir sırasında yukarıda da belirtildiği gibi, duvarlardan düşmüş mozaik parçalarının toplanıp kavanozlara doldurulduğu bildirilmiştir. Bu mozaik parçalarının akıbeti bugün bilinmemektedir.

Üçlü apsisin bulunduğu doğu cephesinde geniş kapsamlı yapısal değişiklikler yapılmıştır.

Güney cephesi Osmanlı dönemi eklemesi olan payandalarla üçe bölünmüştür. Bu üç bölümden doğu ve batı kısımları hemen hemen aynı boyutlardayken, orta kısım en geniş olanıdır. Bu cephe, burada bulunan freskolar sebebiyle yapının en önemli bölümüdür. Freskoların içinde bulunduğu üç kemer 1924 yılında ortaya çıktıysa da daha sonra üzerleri kapatılmıştır. Kuzey cephesiyle tamamen cephenin orta kısmında iki payanda arasında kalan bölümde yer seviyesinden başlayan tek pencerenin üstünde bulunan birbirine bitişik üç kemerin içindeki freskolar, 1956 yılındaki bir tamirat sırasında açığa çıkarılmış, korumak amacıyla Mathews tarafından üstü ahşapla kapatılmış ancak bir yıl sonra fotoğraf çekme amacıyla geçici bir süre için açılıp tekrar kapatılmıştır. Ancak izleyen dönemde uzunca bir süre bu ahşap korumanın arkasında kalan freskolar 1980'li yılların sonunda içlerinde buldukları nişlerin doldurulması nedeniyle görülemez hâle gelmişlerdir. Açık oldukları zamanda çekilen fotoğraflarda nişlerin ortadakinde başmelek Mikâil, bunun yanında doğu yönünde Aziz Kosmas ve batı yönündeki ise Aziz Damianos'a ait olduğu görülmektedir. Mathews yapı ile ilgili makalesinde freskoların üslup özellikleri sebebiyle Palaiologoslar dönemine tarihlenebileceğini yazmıştır. Yunanistan'daki Hosios Lukas Manastırı'nın geç dönem katolikonu batı cephe girişi üzerinde ve yine Bizans sonrası dönemdeki Romanya ve Rusya'daki bazı kiliseler dışında başkentte böyle bir uygulamaya rastlanmaması, bu freskoların bulunduğu bölümün örtülü olması gerektiğini düşündürmektedir.

Kiborion Plan Tipi

Hora Manastırı Kilisesi (Kariye Camii)

Kiborion plan tipinde İstanbul'daki tek örnek olan yapı birkaç aşamada inşa edilmiştir. Yapıldığı döneme

ait mimari özellikleri taşıyan binada bu özelliklerin gözlenebildiği az sayıda bölüm bulunabilmektedir. Bugünkü yapının doğu kısmında VI. yüzyıla tarihlenen yapı kalıntıları en erken inşaata işaret etmektedir. Bunun ardından XI ve XII. yüzyıllarda yeniden yapılan binaya en son eklemeler XIV. yüzyılda olmuştur.

Bugün yapının ana kısmı olan naosun üstünü örten kubbenin pencereleri ve alt kısmı Bizans dönemine aitken, üst kısmı ağırlığı azaltmak amacıyla ahşapların aralarının harçla doldurulduğu Bağdadî tekniği ile Osmanlı dönemine aittir. Kubbenin mermer kasnak çerçevesi içinde dört yönde burayı en son ihya ettiren Theodoros Metochites'in monogramları bulunmaktadır. Kubbenin güney ve batısındaki duvarlarda yer alan pencerelerin içlerinde de XIV. yüzyıldan kalma mozaik süslemeler mevcuttur. Naosun kuzeyinde üst kat seviyesinde ise manastırın kütüphanesi mevcuttur. Kütüphaneden naosa açılan pencere hâlen aynı yerdedir. XIV. yüzyıl onarımları sırasında yapılan eklemeler de olmuştur. Bunlardan en önemlisi binanın güneyine eklenen parekklesiondur. Bunun altında da bir sarnıç bulunmaktadır. Parekklesion (bani için oluşturulmuş mezar binası) içindeki bezemelerin çok büyük bir kısmı fresko iken az sayıda mozaik de vardır. Eklemelerden biri de batı yönündeki dış narteks olmuştur. Bunun batı yönündeki kemerleri de zamanla içlerinin doldurulması suretiyle başışçıların mezarlarına dönüştürülmüştür. Bu banilere dair freskoların alt kısımları hâlen görülebilecek durumdadır.

Binanın güneybatı köşesinde yer alan ve zaman içinde olasılıkla depremlerden büyük hasar gören çan kulesinin kaidesi kullanılarak aynı yerde binanın camiye dönüştürülmesinin ardından minare yapılmıştır.

Yapı ile ilgili olarak en eski tarihî olay 298 yılında İzmit (Nikomedia)'te öldürülen Aziz Babilas ve onun seksen dört öğrencisinin cenazelerinin İstanbul'a getirilip şehrin kuzeyine, daha sonra Kariye'nin kurulacağı yere gömülmesi olmuştur. Aziz Babilas ve öğrencilerinin kutsal bakiyeleri IX. yüzyılda Hora Manastırı hazinesinin bir parçasıyken X ve XI. yüzyıllardaki mali güçlükler nedeniyle Studios Manastırı'na satılmıştır.

İkonaklast dönemde demirle dağıldıkları için Grптоi (dağlanmış) adını alan iki kardeş ve Mikhael Sinkellos ikonaklast taraftarı İmparator V. Leon tarafından Hora Manastırı'na yollanmışlardır. İkonaklast hareketinin sona ermesinin ardından Mikhael Sinkellos, Hora Manastırı'nın başı olarak göreve getirilmiş ve manastır bundan sonra büyük gelişme göstermiştir. XI. yüzyıla kadar kaynaklarda yapıdan bahsedilmemiştir. Harap durumda olan yapı yerine İmparator I. Aleksios

32- Hora Manastırı Kilisesi (Kariye Camii)

Komnenos'un kayınvalidesi Maria Dukaena tarafından olasılıkla 1077-1081 yılları arasında yeni bir kilise inşa ettirilmiştir.

XI. yüzyıl yapısının kapalı haç planlı bir yapı olduğu ve bu yapının bu yüzyıl içinde meydana gelen bir deprem sonrasında yeniden ancak farklı bir plan tipinde XII. yüzyılda inşa edildiği iddia edilmiştir. XII. yüzyıl yapısı 1120 yılı civarında Komnenos ailesi tarafından inşa ettirilmiştir. İmparatorun kardeşi Isaakios Komnenos'un başlangıçta bu yapıya gömülmek isteyip daha sonra kendi için bugün Yunanistan'da Meriç Nehri yakınlarındaki Ferecik'te Kosmosotira Meryem Ana Manastırını kurdurunca Hora Manastırında bulunan birtakım eşyalarının yeni manastıra nakledilmesini istemiştir. Ancak aradan geçen bir yüzyıldan fazla zamana rağmen Metokhites tarafından yapılan tamirattan sonra dahi Isaakios'un mozaik tasviri iç narteksin güney tarafındaki yerini korumuştur.

Latin istilasına kadar elde yapı ile ilgili herhangi bir bilgi yokken bu dönemde Patrik Kosmas'ın kemiklerinin Hora Manastırındaki mezarından alınarak Fransa'ya

götürüldüğü bilinmektedir. XIII. yüzyılın sonlarında Patrik XI. Ioannes Bekkos (1275-1282) ve I. Athanasios (1289-1293 ve 1303-1309) olasılıkla manastırın Blakhernai Sarayında kalan imparatora yakın olması sebebiyle burada kalmışlardır. 1315-1320/1321 yılları arasında Theodoros Metokhites yapıyı çok kapsamlı bir biçimde restore ettirmiştir.

Yapı, 1509 yılından önce Hadım Atik Ali Paşa tarafından camiye çevrilmiştir. 1875-1876 yıllarında mimar Pelapidos Kuppas tarafından yapılan mozaiklerin temizlenmesi ve restorasyon çalışmalarının ardından, 1894 depreminde zarar gören bina bir süre kapalı kalmış ancak 1898 yılında Kayzer II. Wilhelm'in ziyareti öncesinde tamir edilerek açılmıştır. 1903-1906 yılları arasında Rus Arkeoloji Enstitüsü de Smith başkanlığında restorasyon çalışmalarında bulunmuştur. 1929 yılında Vakıflar tarafından yeni bir restorasyon çalışması yapılmış, bunu 1948-1959 yılları arasında Amerikan Bizans Enstitüsü ile Dumbarton Oaks işbirliğinde ve Paul Underwood başkanlığında yapılan kazı ve geniş kapsamlı onarım çalışmaları izlemiştir.

Tek Nefli Plan Tipi

Kefeli Mescidi

Bu plan tipinde hâlen ayakta olmasına karşın çok bakımsız olan diğer yapılara kıyasla çok daha iyi durumda olması sebebiyle bu yapı tasvir edilmiştir. Asıl işlevinin kesin olarak belirlenememesine karşın bir dönem kilise olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Geleneksel olarak IX. yüzyılda inşa edildiği söylenmekle beraber, almaşık duvar tekniği ve kullanılan malzeme Bizans'ın son dönemine işaret etmektedir. Kırım Yarımadası Kefe'den göç ettirilen Hristiyan cemaate tahvil edilen yapı 1630 civarında mescide çevrilmiştir.

Bizans döneminde hayat tarzındaki en büyük değişiklik dinî alanda olmuştur. Eski çok tanrılı dinlerde tapınakların içine girmesine müsaade edilmeyen ve bu sebeple edilgen durumda olan halk, yeni dinle birlikte ibadet sırasında hem din adamlarını her aşamada görür hâle gelmiş hem de kendisi de ibadetin etkin bir parçası olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun anıtsal boyuttaki mimarisi Bizans'ın erken döneminde birkaç yapı ile devam ettirilmiş ancak daha sonra dinî mimari mütevazı boyutlarda temsil edilmiştir.

Sonuç

İstanbul, Roma'nın imparatorluk geleneği temelinde şekillenmiş bir kent olarak kültür, din ve ticaret merkezi olmuştur. Ancak, zaman içinde Roma İmparatorluğu'nun en temel ögesi olan ordunun hareket hâlindeki kavimleri durduramaması sebebiyle uğranan toprak kayıplarının etkisi her alanda hissedilmiştir. Her dönem su sorunu yaşayan kente su sağlayan kemerlerin bu saldırılar sırasında tahrip edilmesi ve uzun süre onarılamaması buna bağlı olan sarnıçların da işlevlerini yitirmesine ya da değişmesine sebep olmuştur. Sürekli bakım gerektiren limanlar hem maddi güçlükler hem de güçlenen İtalyan şehir devletlerinin donanmalarına karşı koyamamaları sebebiyle yavaş yavaş atıklarla dolmaya başlamış ve yitirilme sürecine girmiştir.

Her koşulda kenti savunan ve Osmanlı fethi öncesinde sadece bir kez aşılabilen surlar bin yıldan fazla işlevini sürdüren yegâne yapı olmayı sürdürmüşlerdir.

Başlangıçta ihmal edilecek boyutta küçük bir gruba özgü bir oluşum olarak algılanan Hristiyanlık, zaman içinde devletin resmî dini olmuştur. Bu sebeple kent içinde bulunan çok tanrılı dinlere ait tapınaklar kapatılmış veya taş ocağı olarak kullanılmışlardır. Öte yandan değişen inanç sistemi sebebiyle din adamları tarafından uygun bulunmayan Roma döneminin görkemli

hamamları yerlerini çok daha küçük ölçekteki konut ve manastır hamamlarına bırakmıştır. Roma İmparatorluğu döneminde halkın en temel toplanma ve eğlence mekânlarından biri olan tiyatrolar da aynı gerekçe ile kapanmıştır. Tiyatroların yasaklanmasıyla birlikte halkın yeni buluşma yeri hipodromlar olmuştur.

Hipodrom'un da zaman içinde kullanılmaz hâle gelmesiyle kent insanının bir araya geldiği mekânlar, mucizevi gücü olduğuna inanılan ikonaların her hafta yaptıkları dinî geçitler sırasında kullandıkları ana yol ve bunun üzerindeki meydanlar olmuştur. Meydanlarda bulunan heykeller Hristiyanlığın getirdiği engelleyici düzenlemelere karşın halk arasında koruyucu birer tılsım gibi algılandıkları için, ancak doğal bir felaketle ya da IV. Haçlı kuvvetlerinin alıp götürmesi sonucunda yok olmuşlardır.

Kuruluşunda Roma'nın görkemini yaşatan bir kent olan İstanbul, zaman içinde karşı karşıya kaldığı olumsuz etmenler sebebiyle eskinin hatırasıyla yetinen bakımsız bir kent hâline dönüşmüştür. Kentin yüzyıllar içinde oluşturduğu kültür ve gelenek tümenden yok olmamış ve kaybedildiği düşünülen görkeme Osmanlı dönemiyle birlikte yeniden kavuşulmuştur.

KAYNAKLAR

- Bardill, Jonathan, "Visualizing the Great Palace of the Byzantine Emperors at Constantinople: Archaeology, Text and Topography", *Byzas*, 2004, sy. 5, s. 5-45.
- Bassett, Sarah Guberti, "The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 1991, c. 45, s. 87-96.
- Başaran, Sait, "Demirden Yollar ve Marmara Kıyısında Eski Bir Liman", *Yenikapı'nın Eski Gemileri*, İstanbul 2007, c. 1.
- Baydur, Nezahat, *İmparator İulianus*, İstanbul 1982.
- Berger, Albrecht, "Der Langa Bostani in Istanbul", *Istanbul Mitteilungen*, 1993, sy. 43, s. 467-477.
- Berger, Albrecht, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Bonn 1988.
- Blazquez, Francisco A. Aguado, *Guia de Consantinopla*, Aviles 2007.
- Burckhardt, Jacob, *The Age of Constantine the Great*, çev. Moses Hadas, New York 1989.
- Chronicon Paschale 284-628 A.D.*, çev. Michael Whitby ve Mary Whitby, Liverpool 2007.
- Corbett, G.U.S., "The Building to the North of the Boukoleon Harbour Called the House of Justinian", *The Great Palace of the Byzantine Emperors: Second Report*, ed. D. T. Rice, Edinburg 1958.
- Çetinkaya, Haluk, "Ayasofya Meydanında Bilinmeyen Bir Çukurçeşme", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2011, sy. 4, s. 34-39.

Çetinkaya, Haluk, "İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi 843-1204", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003.

Dirimtekin, Feridun, *Fetihten Önce Haliç surları*, İstanbul 1956.

Dirimtekin, Feridun, *Fetihten Önce Marmara Surları*, İstanbul 1953.

Effenberger-Asutay, Neslihan, *Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul: Historisch-topographische und Baugeschichtliche Untersuchungen*, Berlin 2007.

Ertuğrul, Özkan, "İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.

Erzen, Afif, *İlkçağ Tarihinde Trakya: Başlangıçtan Roma Çağı'na Kadar*, İstanbul 1994.

Esin, Ufuk, "İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri", *Semavi Eyice Armağanı: İstanbul Yazıları*, İstanbul 1992.

Eusebius, *Life of Constantine*, çev. Averil Cameron ve Stuart G. Hall, Oxford 1999.

Eyice, Semavi, "İlk Kuruluştan Türk Devrinin Başlarına İstanbul", *İstanbul Armağanı: Fetih ve Fatih*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul 1995, c. 1.

Eyice, Semavi, *Tarih Boyunca İstanbul*, İstanbul 2006.

Featherstone, Jeffrey Michael, "The Great Palace as Reflected in the De Cerimoniis", *Byzas*, 2004, sy. 5.

Foss, Clive, David Winfield, *Byzantine fortifications*, Praetoria 1986

Gökçay, M. Metin, "Yenikapı Kazılarında Ortaya Çıkarılan Mimari Buluntular", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı: Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları*, İstanbul 2007.

Grierson, Philip, "Tombs and Obits of the Byzantine Emperors 337-1042", *Dumbarton Oaks Papers*, 1962, c. 16, s. 1-63.

Grosvenor, Edwin, A. *Constantinople*, London 1895, c. 1.

Gyllius, Petrus, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1997.

Herodotus, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul 1993.

Hipodrom Atmeydanı İstanbul'un Tarih Sahnesi Sergi Kataloğu, II c., İstanbul 2010.

Kızıltan, Zeynep, "Marmaray Projesi ve İstanbul'un Gün Işığında Çıkan 8000 Yılı", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı: Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları*, İstanbul 2007.

Kiilerich, Bente, *The Obelisk Base in Constantinople: Court Art and Imperial Ideology*, Rome 1998.

Komnena, Anna, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.

Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul 1998.

Magdalino, Paul, "Maritime Neighborhoods of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 2000, c. 54, s. 209-226.

Mango, Cyril, *Le Développement Urbain de Constantinople (IVe-VIIe Siècles)*, Paris 1990.

Mango, Cyril, "Constantinopolitana", *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts*, 1965, sy. 80, s. 305-336.

Mango, Cyril, "The Shoreline of Constantinople in the Fourth Century", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. Nevra Necipoğlu, Leiden, Boston, Köln 2001, s. 17-26.

Mathews, Thomas F., *The Byzantine Churches of Constantinople: A Photographical Survey*, London 1976.

Mathews, Thomas F., *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, London 1971.

Meyer-Plath, B., Schneider, A.M., *Die Landmauer von Konstantinopel*, Berlin 1943.

Müller-Wiener, Wolfgang, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul 1998.

Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001.

Ogan, Aziz, "1937 Yılında TTK Tarafından Yapılan Topkapı Sarayı Hafriyatı", *TTK Belleten*, 1940, c. 4, sy. 16, s. 317-335.

Özdoğan, Mehmet, "Tarih Öncesi Çağlarda İstanbul", *Dünya Kenti İstanbul*, haz. Afife Batur, İstanbul 1996.

Öztürk, Necdet, "Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları", *İstanbul Armağanı: Fetih ve Fatih*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul 1995, c. 1.

Paspates, A. G., *The Great Palace of Constantinople*, çev. William Metcalfe, London 2004.

Paspati, Alexandros G., *Byzantinai Meletai Topografikai Kai İstorikai Meta Pleiston Eikonon*, İstanbul 1877.

Plinius, *Naturalis Historia*, çev. H. R. Rackham, London 1958.

Porphyrogenitii, Konstantinus, *De Cerimoniis: Aulæ Byzantinae*, ed. B.G. Niebuhr, Bonnae 1829.

Schneider, Alfons Maria, "Brände in Konstantinopel", *BZ*, 1941, c. 41, s. 382-403.

Sodini, Jean-Pierre, "Images Sculptées et Propagande Impériale du IVe au VIe Siècles: Recherches Récentes sur les Colonnes Honorifiques et les Reliefs Politiques à Byzance", *Byzance et les Images*, Paris 1994, s. 44-47.

Strabon, *Geographika*, çev. Horace L. Jones, London 1917.

Tekin, Oğuz, *Eskiçağda İstanbul*, İstanbul 2005.

Tsangadas, Byron, *The Fortifications and Defense of Constantinople*, New York 1980.

Van Millingen, Alexander, *Byzantine Churches of Constantiople*, London 1912.

Van Millingen, Alexander, *The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899.